

«Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών»

«Δημόσια Ιστορία»

Διπλωματική Εργασία

Το διαβατήριο έγγραφε «χωρίς πατρίδα»

Εμφύλιος, Υπερορία και Επαναπατρισμός: Μαρτυρίες πολιτικών προσφύγων

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΠΟΥΠΟΥΛΙΔΟΥ

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: ΑΙΜΙΛΙΑ ΣΑΛΒΑΝΟΥ

Εξεταστική Επιτροπή: ΑΙΜΙΛΙΑ ΣΑΛΒΑΝΟΥ

ΡΑΪΜΟΝΔΟΣ ΑΛΒΑΝΟΣ

Αθήνα, Ιούνιος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του/της φοιτητή/φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Ευχαριστίες

Μέσα από το μεταπτυχιακό της «Δημόσιας Ιστορίας» του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, μέσα από τις θεματικές ενότητες και τα εξ αποστάσεως μαθήματα, γνώρισα νέους τρόπους μέσω των οποίων η ιστορία μπορεί να ανασυγκροτηθεί, να δοθεί στην κοινωνία αλλά και να αποτυπωθεί στο δημόσιο γίγνεσθαι. Οι γνώσεις και η εμπειρία του μεταπτυχιακού με βοήθησαν να καταλάβω όλους αυτούς τους νέους τρόπους παραγωγής ιστορικής γνώσης.

Φτάνοντας στο τέλος της εκπόνησης της συγγραφής της διπλωματικής μου εργασίας, ανακαλώντας από τη μνήμη τη γνώση, τις υπέροχες συζητήσεις κατά τη διάρκεια των μαθημάτων με τους εξαιρετους καθηγητές μου, πιστεύω ότι κατάφερα να υποστηρίξω το θέμα μου σύμφωνα με τις απαιτήσεις του συγκεκριμένου μεταπτυχιακού.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον καθηγητή μου κ. Βασίλη Δαλκαβούκη, ο οποίος με ενέπνευσε ώστε να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο θέμα της προφορικής ιστορίας, αυτό των πολιτικών προσφύγων του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κ. Αιμιλία Σαλβάνου, καθώς και όλους τους καθηγητές που είχα την τιμή να συναντήσω καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου στο μεταπτυχιακό της Δημόσιας Ιστορίας.

Επίσης ευχαριστώ τους πληροφορητές μου που με εμπιστεύτηκαν και μου παραχώρησαν τις αφηγήσεις-συνεντεύξεις της ζωής τους. Χωρίς αυτούς θα ήταν αδύνατη η εκπόνηση αυτής της εργασίας. Και βέβαια ευχαριστώ θερμά όλους τους φίλους και γνωστούς που με βοήθησαν στην εύρεση των πληροφορητών μου.

Τέλος οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στα παιδιά μου και το σύζυγό μου, που με τεράστια υπομονή και στήριξη με ακολούθησαν σε αυτό μου το ταξίδι!!!

Περίληψη

Η επιστημονική έρευνα του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου (1946-1949) αναπτύχθηκε ουσιαστικά στη δεκαετία του 1990. Άρχισε να πυκνώνει η βιβλιογραφία για το ιστορικό γεγονός, αλλά παράλληλα άρχισαν να ερευνώνται και κομμάτια του που είχαν πυρήνα τους τη δημιουργία ιστοριογραφίας για τις λεγόμενες ομάδες «από τα κάτω». Μέσα στις ομάδες αυτές συμπεριλαμβάνονται και οι *πολιτικοί πρόσφυγες*, οι οποίοι άρχισαν να ενδιαφέρουν τους ιστορικούς ερευνώντας τους μέσα από το κοινωνικό, ιστορικό και ανθρωπολογικό πρίσμα.

Οι *πολιτικοί πρόσφυγες* ήταν ένα πολυποίκιλο και πολύφωνο μωσαϊκό ανθρώπων, οι οποίοι με το τέλος του Εμφυλίου, με την ήττα των κομμουνιστών στο Γράμμο – Βίτσι τον Αύγουστο του 1949 φυγαδεύτηκαν με ευθύνη και οργάνωση του ΚΚΕ προς τις Λαϊκές Δημοκρατίες της ανατολικής και κεντρικής Ευρώπης καθώς και προς τη Σοβιετική Ένωση. Το ταξίδι τους προς την υπερορία ήταν δύσκολο, πολυήμερο και διεξάχθηκε κάτω από άκρα μυστικότητα. Φυγαδεύτηκαν στις χώρες υποδοχής μέσω θαλάσσιων οδών (Αδριατική-Μεσόγειος-Ατλαντικός-Βόρεια θάλασσα) φτάνοντας στην Πολωνία ή μέσω (Αδριατικής-Μεσογείου-Αιγαίου-Δαρδανελίων) φτάνοντας σε χώρες της Σοβιετικής Ένωσης. Άλλοι έφτασαν στους προορισμούς τους μέσω σιδηροδρόμου.

Η ζωή αυτών των ανθρώπων, η εγκατάστασή τους στις χώρες υποδοχής, η εκπαίδευσή τους στη γλώσσα και τον πολιτισμό της νέας τους πατρίδας, η αγωνία της διατήρησης της ελληνικότητάς τους, η προσαρμογή τους σε νέες εργασιακές συνθήκες και απαιτήσεις, ο νόστος του επαναπατρισμού και η ταυτότητα του *πολιτικού πρόσφυγα* είναι κάποιες από τις πλευρές αυτού του μεγάλου κομματιού του ελληνικού Εμφυλίου με το οποίο θα ασχοληθώ στην παρακάτω εργασία.

Με 4 πληροφορητές, *πολιτικούς πρόσφυγες* 2^{ης} και 3^{ης} γενιάς οργάνωσα αφηγήσεις-συνεντεύξεις ζωής προσπαθώντας να διερευνήσω όσο καλύτερα μπορούσα πέρα από την καθημερινή τους διαβίωση, τη ανάδειξη της προσφυγικής ταυτότητάς τους καθώς και τη συναισθηματική τους κατάσταση ζώντας καθημερινά με την αγάπη και την πίστη σε μια ιδέα, που αποδείχτηκε ουτοπία εκ των υστέρων. Συνάντησα ανθρώπους δυνατούς, συγκροτημένους με αγάπη για την Ελλάδα και ας τη γνώρισαν μέσα από βιβλία και φωτογραφίες μέχρι τα πρώτα νεανικά τους χρόνια. Η εμφάνιση της φράσης «Χωρίς υπηκοότητα» στο διαβατήριό τους, ήταν αυτό που τους υποδαύλιζε πιο πολύ την αγάπη και την επιστροφή στην πατρίδα.

Λέξεις-κλειδιά: Εμφύλιος Πόλεμος, πολιτικοί πρόσφυγες, ΚΚΕ, προφορικές μαρτυρίες, υπερορία

Abstract

The scientific research of the Greek Civil War (1946-1949) developed substantially in the 1990s. The bibliography on the historical event began to thicken, but at the same time, parts of it that had as their core the creation of historiography for the so-called groups "from below" began to be researched. These groups include political refugees, who began to interest historians by researching them through the social, historical and anthropological prism.

The political refugees were a diverse and polyphonic mosaic of people who, with the end of the civil war, with the defeat of the communists at Grammos-Vitsi in August 1949, fled under the responsibility and organization of the KKE to the People's Republics of Eastern and Central Europe as well as to the Soviet Union. Their journey to the overland was difficult, long and carried out under extreme secrecy. They fled to the host countries via sea routes (Adriatic-Mediterranean-Atlantic-North Sea) reaching Poland or via (Adriatic-Mediterranean-Aegean-Dardanelles) reaching countries of the Soviet Union. Others reached their destinations by rail.

The life of these people, their settlement in the host countries, their education in the language and culture of their new homeland, the anguish of maintaining their Greek identity, their adaptation to new working conditions and requirements, the pain of repatriation and the identity of the political refugee are some of the aspects of this large piece of the Greek civil war with which I will deal in the following work.

With 4 informants, 2nd and 3rd generation political refugees, I organized life narratives-interviews, trying to explore as good I can beyond their daily lives, the emergence of their refugee identity as well as their emotional state living daily with love and faith in an idea, which turned out to be utopia in retrospect. I met strong people, united by love for Greece and although they had known it through books and photographs until their early youth. The appearance of the phrase "Without citizenship" on their passport was what most incited them to love and return to their homeland.

Keywords: Civil War, political refugees, KKE, oral testimonies, overland.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	3
Περίληψη	4
Abstract	5
Κεφάλαιο 01	
Εισαγωγή	
1.1 Ορισμός του πολιτικού πρόσφυγα	8
1.2 Κατηγορίες Ελλήνων πολιτικών προσφύγων	9
1.3 Πολιτική προσφυγιά / Πληροφορητές	11
1.4 Μεταμνήμη / Postmemory	13
Κεφάλαιο 02	
Μνήμη... στο επίκεντρο των πολιτικών προσφύγων	
2.1 Επίσημη / Θεσμική	16
2.2 Ατομική / Συλλογική	17
2.3 Μνήμη / Λήθη	18
Κεφάλαιο 03	
Εμφύλιος Πόλεμος (1946-1949): Ιστορικό πλαίσιο	
3.1 Συνθήκη της Βάρκιζας	20
3.2 Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας	20
3.3 Ο ρόλος των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής	21
Κεφάλαιο 04	
Μεθοδολογία	
4.1 Προφορική Ιστορία / το εργαλείο της συνέντευξης	22
4.2 Υποκειμενικότητα / Διυποκειμενικότητα	22
4.3 Τεκμήρια προφορικής ιστορίας	23
4.4 Χώροι συνεντεύξεων / Επικοινωνία ιστορικού/πληροφορητών	24
Κεφάλαιο 05	
Το ιστορικό πλαίσιο της πολιτικής προσφυγιάς	
5.1 Αύγουστος 1949: η πολιτική προσφυγιά είναι γεγονός	26
5.2 Οι διάδρομοι της φυγής	26
5.3 Τα παιδιά του εμφυλίου πολέμου / Παιδοφύλαγμα-Παιδομάζωμα	28

5.4	Ο Έρανος απέναντι στην ΕΒΟΠ	30
5.5	Οι Παιδικοί Σταθμοί στις χώρες υποδοχής	33
5.6	Η υποδοχή των πολιτικών προσφύγων στις ανατολικές χώρες	34
5.7	Ο Τύπος της ελληνικής πολιτικής προσφυγιάς	35
5.8	Στέρηση ελληνικής ιθαγένειας	38
5.9	Έλληνες το γένος	39

Κεφάλαιο 06

Μαρτυρίες πολιτικών προσφύγων

6.1	Μια ιδιόμορφη ζωή	40
6.2	Προσφυγικοί Πολιτιστικοί Σύλλογοι – Η αξία και το έργο τους	41
6.3	Ελληνική Εκπαίδευση στην Υπερορία	
1.	ΕΒΟΠ - Το έργο της	43
2.	Προφορικές μαρτυρίες για την εκπαίδευση	44
3.	Συγγραφή και Εκτύπωση Διδακτικών βιβλίων και εγχειριδίων	45
4.	Εκπαιδευτικοί: η αξία και το έργο τους στη σοσιαλιστική εκπαίδευση	46
6.4	Προφορικές μαρτυρίες για τη ζωή στην υπερορία	47
6.5	Αποκωδικοποίηση του Εμφυλίου και της εξορίας	50

Κεφάλαιο 07

Επαναπατρισμός

7.1	Η νοσταλγία της πατρίδας / προφορικές μαρτυρίες	52
7.2	Επαναπατρισμός / Η απομυθωποίηση	54
7.3	Σλαβόφωνοι	55
7.4	Πληροφορητές: οι αφηγήσεις τους για τον επαναπατρισμό τους	57
	Συμπεράσματα	60
	Συντομογραφίες	62
	Βιβλιογραφία	63
	Παράρτημα	
	Οδηγός Συνέντευξης	67
	Φωτογραφία	70

Κεφάλαιο 01

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ενασχόλησή μου με το κομμάτι της ελληνικής ιστορίας σχετικά με τον Εμφύλιο πόλεμο (1946-1949) και τους πολιτικούς πρόσφυγες, ξεκίνησε μέσα από το μεταπτυχιακό μου στην Δημόσια Ιστορία στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Στο πλαίσιο αυτού του μεταπτυχιακού και της Θεματικής Ενότητας της *Προφορικής Ιστορίας*, θέλησα να ασχοληθώ με τους πολιτικούς πρόσφυγες, ως οντότητες, οι οποίες έζησαν στην υπερορία, στα πρώην ανατολικά κράτη και τη Σοβιετική Ένωση, είτε επιλέγοντάς την είτε όχι. Η καθεμιά προσωπικότητα κουβαλά την ιστορία της και τη μοναδική της προσφυγιά.

Με τη Συνθήκη της Γενεύης το 1951 προσδιορίζεται η έννοια του *πρόσφυγα*. Στο πλαίσιο της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, ο όρος «πολιτικοί πρόσφυγες» αναφέρεται στους Έλληνες πολίτες και αγωνιστές της Αριστεράς οι οποίοι, μετά την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας στον Εμφύλιο Πόλεμο (1946-1949), κατέφυγαν για λόγους πολιτικής δίωξης και ασφάλειας στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και την ΕΣΣΔ. Οι χώρες αυτές τους παρείχαν άδεια παραμονής, άδεια εργασίας, διάφορες κοινωνικές παροχές, μέσα στο πλαίσιο της ισότητας των πολιτών του σοσιαλιστικού ιδεώδους αλλά και της διακήρυξης του σοσιαλιστικού καθεστώτος.¹ Ο αριθμός τους δεν είναι απολύτως γνωστός. 75.000 με 100.000 χιλιάδες πρόσφυγες υπολογίζεται ότι εγκαταστάθηκαν στην ανατολική Ευρώπη και στην ΕΣΣΔ (Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών).²

Οι *πολιτικοί πρόσφυγες* έγιναν αντικείμενο μελέτης τα τελευταία χρόνια, ένα αντικείμενο που ακόμη εξελίσσεται σημαντικά. Η ιστορική έρευνα πραγματοποίησε ιδιαίτερα βήματα προόδου, σε ένα πεδίο της ελληνικής ιστορίας που αποτέλεσε *ταμπού* για πολλά χρόνια. Σημαντικό ρόλο στη διερεύνηση αυτού του πεδίου έπαιξαν τα αρχειακά τεκμήρια των πρώην Ανατολικών Λαϊκών Δημοκρατιών. Μέσα από αυτά τα αρχεία η ιστορική έρευνα προσπαθεί να αναλύσει το φαινόμενο και να διερευνήσει άγνωστες πτυχές του.³ Η έλλειψη πηγών, η διαχείριση μιας τόσο δύσκολης μνήμης, ιδιαίτερα για την προηγούμενη γενιά ερευνητών, η μετεμφυλιακή πολιτική κατάσταση, οι επιλογές της λήθης-συναίνεσης-εθνικής συμφιλίωσης, αλλά και το αίτημα μαζικού

¹ Γεωργία Σαρικούδη, «Όψεις της ζωής των Ελλήνων στην Τσεχία (πρώην Τσεχοσλοβακία): Μια ανθρωπολογική προσέγγιση» (Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο ΑΠΘ, 2014), 63.

² Γιώργος Αντωνίου και Στάθης Καλύβας, επιμ., *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου- Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις*, (Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2015), 9.

³ Στο ίδιο, 8.

επαναπατρισμού των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων, το οποίο βρίσκονταν σε εκκρεμότητα μέχρι το 1982, είναι κάποια από τα αίτια της έλλειψης επιστημονικής βιβλιογραφίας για την πολιτική προσφυγιά.⁴

Δίπλα στη σιωπή της επιστημονικής κοινότητας μπορούμε να τοποθετήσουμε και τη σιωπή των ίδιων των πολιτικών προσφύγων. Ωστόσο, στη δική τους απουσία πρέπει να συνυπολογιστεί η δική τους επιβίωση, προσαρμογή και ανέλιξη στο νέο περιβάλλον υποδοχής τους. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν αγράμματοι αγρότες, δέχονταν ασφυκτική κηδεμονία από τις Οργανώσεις τους, δεν μπορούσαν να γνωρίζουν το σύνολο της προσφυγικής ζωής και το σημαντικότερο δεν είχαν συνειδητοποιήσει το ρόλο και τη σημασία της προσφυγιάς τους. Δεν πίστευαν ότι θα είναι μακροχρόνια.⁵

Ο *πολιτικός πρόσφυγας* υπήρξε όρος ασαφής και κάτω από αυτή την ασάφεια διακρίνουμε διάφορες κατηγορίες προσφύγων. 1) τα στελέχη του κόμματος και οι εθελοντές αντάρτες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος. Για αυτήν την κατηγορία ταιριάζει απόλυτα ο όρος σύμφωνα με τη Σύμβαση της Γενεύης, 2) άνδρες και γυναίκες αντάρτες, που επιστρατεύτηκαν διά της βίας για να πολεμήσουν υποχρεωτικά στις γραμμές του Δημοκρατικού Στρατού και βρέθηκαν στην υπερορία, 3) οι κάτοικοι των παραμεθόριων χωριών της Βόρειας Ελλάδας, τους οποίους ο Δημοκρατικός Στρατός εξανάγκασε να ακολουθήσουν τους αντάρτες στο «σιδηρούν παραπέτασμα» εκκενώνοντας τα χωριά τους, 4) οι αιχμάλωτοι αξιωματικοί και στρατιώτες του Ελληνικού Στρατού, τους οποίους πήραν μαζί τους οι αντάρτες στην Αλβανία και από εκεί με πλοία κατευθύνθηκαν προς τις ανατολικές χώρες υποδοχής, 5) τα χιλιάδες παιδιά του *παιδομαζώματος*, 6) οι σλαβόφωνοι / Σλαβομακεδόνες άμαχοι και αντάρτες, οι οποίοι εγκατέλειψαν τα σπίτια τους και κατευθύνθηκαν προς τη Γιουγκοσλαβία προκειμένου να γλυτώσουν τη στρατολόγησή τους από τον Δημοκρατικό Στρατό ή να λιποτακτήσουν από αυτόν.⁶

Για όλες αυτές τις κατηγορίες πολιτικών προσφύγων δεν πρέπει να αγνοήσουμε το δισταγμό και το φόβο να δημοσιεύσουν και να γνωστοποιήσουν τη ζωή τους, τα βιώματά τους, τις σκέψεις τους και τις εμπειρίες τους, καθ' όλη τη διάρκεια της υποχρεωτικής τους υπερορίας. Πολλοί σιωπούν γιατί απέναντι στο παρελθόν τους επανατοποθετούνται, αναθεωρούν και μετεξελίσσονται σε φωνές δυσारेστημένες

⁴ Κατερίνα Τσέκου, «Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας, 1948-1982: Πολιτικές ένταξης και στρατηγικές επιβίωσης μιας "προσωρινής διαμονής"» (Διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2008), 7. Η διατριβή έχει εκδοθεί και σε βιβλίο: Κατερίνα Τσέκου, *Προσωρινώς διαμένοντες. Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας*, (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010).

⁵ Στο ίδιο, 7.

⁶ Αντωνίου-Καλύβας, *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου- Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις*, 8.

απέναντι στη ρητορική των πολιτικών επιλογών, των διαφόρων μεθοδεύσεων, της σκληρής «γραμμής» του κόμματος.⁷ Παράλληλα με την προηγούμενη κατηγορία *πολιτικών προσφύγων* υπάρχει και αυτή που συμπεριλαμβάνει αυτούς οι οποίοι *σιωπούν* είτε γιατί συμμετείχαν στις εσωκομματικές διεργασίες είτε γιατί έγιναν αποδέκτες πιέσεων και διώξεων της εκάστοτε κομματικής ηγεσίας. Ο φόβος μήπως με τη δημοσίευση της ζωής τους και των απόψεών τους χαρακτηριστούν απείθαρχοι, προδότες, αντικομμουνιστές τους οδήγησε σε βουβή αμφισβήτηση της κατάστασης την οποία βίωναν. Με βάση αυτόν τον φόβο μπορούμε να ερμηνεύσουμε το σκεπτικό κάποιων, οι οποίοι θέλησαν να δημοσιευτούν τα κείμενά τους με το θάνατό τους.⁸ Η εμπειρία της προσφυγιάς, ακόμα και στα αυτοβιογραφικά έργα στελεχών και μελών του ΚΚΕ, τα οποία εκδόθηκαν στη δεκαετία του 1970, έχει θέση «περιθωριακή». Και αυτό ίσως να συμβαίνει επειδή οι συγγραφείς δεν ήθελαν τα έργα τους να δυσφημήσουν την Αριστερά ή να προκαλέσουν τη δυσaréσκεια των καθεστώτων στις χώρες φιλοξενίας τους.⁹

Όπως ήδη έχουμε σημειώσει, οι μελέτες για το Εμφύλιο πόλεμο¹⁰, αλλά και για την ελληνική πολιτική προσφυγιά έχουν αυξηθεί. Πώς δικαιολογείται όμως αυτή η αύξηση; Από τη μια πλευρά έχουμε τους Έλληνες *πολιτικούς πρόσφυγες*, οι οποίοι νιώθουν την ανάγκη να μιλήσουν και να γνωστοποιήσουν την μακροχρόνια ζωή τους στην υπερρορία, και ταυτόχρονα επιθυμούν να δικαιωθούν απέναντι στην Ιστορία. Από την άλλη πλευρά, υπάρχει η τάση της *αποκεντρωθέτησης*,¹¹ η οποία μεταφέρει το ενδιαφέρον της έρευνας του επιστημονικού προσωπικού από τις ιστορικές πραγματικότητες στις κοινωνικές. Η τάση αυτή αλλάζει την εικόνα μας για τη δεκαετία

⁷ Τσέκου, «Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας, 1948-1982: Πολιτικές ένταξης και στρατηγικές επιβίωσης μιας "προσωρινής διαμονής"», 7.

⁸ Στο ίδιο, 7-8.

⁹ Στο ίδιο, 8.

¹⁰ Βιβλία σχετικά με τον Εμφύλιο πόλεμο: Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης, Μαρία Μποντίλα, επιμ., *Το όπλο παρά πόδα-Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Εκδ. Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005. Ρίκη Βαν Μπουσχότεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, επιμ. Κωνσταντίνα Μπάδα, *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Εκδ. ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ, 2008. Ρίκη Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια-Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Εκδ. Πλέθρον, 2003. Νίκος Μαραντζίδης – Στάθης Καλύβας, *Εμφύλια Πάθη*, Εκδ. Μεταίχμιο, 2016. Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση-Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Εκδ. Αλεξάνδρεια, 2014. κ.α.

¹¹ Αντώνης Λιάκος, «Η άγνωστη Άνδρος. Η πρόκληση και η πρόσκληση της τοπικής ιστορίας» (ομιλία στο Συμπόσιο η Άγνωστη Άνδρος, Όρμος Ζόργκας, οικισμός Αιγαία, 23-25 Αυγούστου 2010), <https://antonisliakos.gr/wp-content/uploads/2011/04/ceb7-ceb1ceb3cebdcf89cf83cf84ceb7-ceb1cebdceb4cf81cebf82-cf84cebf80ceb9cebaseae-ceb9cf83cf84cebf81ceafceb1.doc> (Ημερομηνία πρόσβασης 13-06-2026).

του 1940, για τα ίδια τα γεγονότα. Έτσι η πολιτική προσφυγιά μελετάτε όχι μόνο ως πολιτικό φαινόμενο συνδεδεμένο με τον Εμφύλιο, αλλά και ως αυτοδύναμο, αυτόνομο κοινωνικό φαινόμενο. Ωστόσο, όλη αυτή η πλούσια διανοητική και εκδοτική παραγωγή¹² που έχει ήδη πραγματοποιηθεί, είτε από συγγραφείς που υπήρξαν οι ίδιοι πολιτικοί πρόσφυγες, είτε προέρχεται από έρευνα ιστοριογραφική και όχι μόνο, δεν ταυτίζεται πάντα με ποιοτική παραγωγή κριτικής γνώσης.¹³

Τί είναι *πολιτική προσφυγιά* και πώς ορίζεται; Δανείζομαι τα λόγια του Θωμά Δρίτσιου, ο οποίος περιγράφει την αρχή της *πολιτικής προσφυγιάς* τον Αύγουστο του 1949: «Όταν, το βράδυ εκείνο της 29 Αυγούστου 1949, ο κυβερνητικός στρατός φώτιζε με τα πολύχρωμα βεγγαλικά του τις βουνοκορφές του Γράμμου και πανηγύριζε για τις νίκες του πάνω στους 'ληστοσυμμορίες', περί τις είκοσι χιλιάδες μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού και πολύ περισσότερα γυναικόπαιδα, δρασκελούσαμε σ' όλο το μάκρος τους τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας και περνούσαμε στις γειτονικές σοσιαλιστικές χώρες».¹⁴ Αν και για κάποιους η *πολιτική προσφυγιά* είχε ξεκινήσει από το 1947, όταν για διάφορους λόγους άμαχοι αλλά και μαχητές περνούσαν τα σύνορα στις γειτονικές χώρες, την 29η Αυγούστου 1949 μπήκε το όριο στο πριν και στο μετά, το οποίο σηματοδοτούσε το τέλος της ελπίδας και τη μη επιστροφή στην Ελλάδα. Την ημέρα αυτή χιλιάδες Έλληνες διασκορπίστηκαν σε όλη την ανατολική Ευρώπη και τη Σοβιετική Ένωση. Προσωρινά, όπως ειπώθηκε στην αρχή, αλλά αυτή η προσωρινότητα για άλλους άγγιξε τα 25 χρόνια και για άλλους μια ολόκληρη ζωή.¹⁵

Σε ποιά *πολιτική προσφυγιά* αναφερόμαστε; Στου οργανωμένου αγωνιστή που από τις πολεμικές επιχειρήσεις βρέθηκε να αποφασίζει στα γραφεία των αδελφών κομμουνιστικών κομμάτων; Στου αγωνιστή που από τη μάχη βρέθηκε στη μακρινή Τασκένδη; Στης αντάρτισσας που πολεμούσε στα βουνά ή της γυναίκας που παρά τη θέλησή της βρέθηκε στο αντάρτικο και από εκεί στην υπερορία; Στους τραυματίες, στους ηλικιωμένους, στις διαλυμένες οικογένειες, στα παιδιά που βρέθηκαν μόνα τους σε διάφορες ανατολικές χώρες, στις συνθήκες που έζησαν στην αρχή της

¹² Δημητράκης Δημητράκοπουλος, *Απ' την εποποιία της Πίνδου στην αναγκαστική προσφυγιά 1940-1982*, Αθήνα, 1983. Λυσίμαχος Χρ. Παπαδόπουλος, «*Νόστιμον Ἡμαρ*» *Η μεγάλη προσφυγιά του 1949 και του 1950 στην Τσεχοσλοβακία ύστερα από 50 χρόνια*, Πράγα, Νοέμβριος 1999. Φίλιππος Φυλακτός, *Πώς έζησα στην πολιτική μου προσφυγιά*, Αθήνα, 1990. Ν. Μαγόπουλος, *Από Άγραφα-Πολωνία*, Καρδίτσα, 1997. Κώστας Γκριτζώνας, *Τα παιδιά του εμφυλίου πολέμου. Προσωπική μαρτυρία*. Αθήνα, Φιλίστωρ, 1998. κ. α.

¹³ Τσέκου, «Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας, 1948-1982: Πολιτικές ένταξης και στρατηγικές επιβίωσης μιας "προσωρινής διαμονής"», 8.

¹⁴ Θωμάς Δρίτσιος, *Από τον Γράμμο στην πολιτική προσφυγιά*, (Αθήνα: Δωρικός, 1983), 7.

¹⁵ Ευτυχία Βουτουρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης, Μαρία Μποντίλα, επιμ., *Το όπλο παρά πόδα-Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, (Θεσσαλονίκη: Εκδ. Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005), xi

εγκατάστασής τους και αργότερα; Η *πολιτική προσφυγιά* σε επίπεδο κόμματος και διπλωματίας και η *πολιτική προσφυγιά* σε επίπεδο προσώπων και κοινωνικής ιστορίας. Η ιστορία της *πολιτικής προσφυγιάς* δεν είναι μονοδιάστατη, έχει πολλές στρωματώσεις, οι οποίες πρέπει να αναλυθούν και να εξεταστούν ξεχωριστά.¹⁶

Η έρευνά μου στηρίχθηκε σε 4 προφορικές μαρτυρίες *πολιτικών προσφύγων*, στο πλαίσιο της προφορικής ιστορίας. Η παρουσία τους στο φιλικό και επαγγελματικό μου περιβάλλον, η συναναστροφή μου μαζί τους, μου προκάλεσε το ενδιαφέρον να αναζητήσω τα αίτια αυτής της δύσκολης πορείας τους, αλλά και να ερευνήσω τόσο τη ζωή τους στις χώρες υποδοχής τους όσο και τη ζωή τους στην Ελλάδα μετά τον επαναπατρισμό τους. Για τους πληροφορητές μου και τις οικογένειές τους, η μακροχρόνια προσφυγιά τους, σηματοδοτεί μια πτυχή της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Το θεωρούν χρέος τους να καταγραφεί η μοίρα των φυγάδων, η υποδοχή τους από τα κράτη και τους λαούς των σοσιαλιστικών χωρών, η εγκατάλειψη της πατρίδας τους, η οργάνωση της ζωής τους βρίσκοντας καταφύγιο στη Σοβιετική Ένωση και τις νεοσύστατες τότε Λαϊκές Δημοκρατίες.¹⁷

Οι πληροφορητές μου είναι 2^{ης} και 3^{ης} γενιάς πολιτικοί πρόσφυγες. Για όλους είχα ετοιμάσει ένα ερωτηματολόγιο, το οποίο θα με βοηθούσε να ξεδιπλώσω την ιστορία του βίου τους και την εμπειρία της προσφυγιάς. Το ερωτηματολόγιο είχε χρονική αλληλουχία, ξεκινώντας με ερωτήσεις για τις εστίες των προγόνων τους και φτάνοντας στη σημερινή ζωή τους. Ήθελα να γνωρίσω τις χώρες υποδοχής τους, πώς ζούσαν οι γονείς τους στην Ελλάδα, ποιές οι πολιτικές αφετηρίες τους, πώς μετακινήθηκαν στις ανατολικές χώρες, ποιες ήταν οι σχέσεις τους με το ΚΚΕ και ποιες με το Κομμουνιστικό Κόμμα και τις Οργανώσεις της «δεύτερης πατρίδας». Γιατί μπήκαν στο αντάρτικο και τον Δημοκρατικό Στρατό; Πώς αυτοί οι άνθρωποι χωρίς να γνωρίζουν τη γλώσσα της χώρας υποδοχής, βρέθηκαν να δουλεύουν στα εργοστάσια και να ζουν στο πλαίσιο της εκάστοτε τοπικής σοσιαλιστικής κοινωνίας στην εποχή του σταλινισμού. Η οικογενειακή και καθημερινή ζωή τους πώς μπορεί να περιγραφεί; Οι οικογένειες ήταν χωρισμένες, υπήρχε επαφή μεταξύ των μελών της οικογένειας ή η οικογένεια λειτουργούσε πιο «διεθνικά»; Πώς πραγματοποιούσαν τη μεταξύ τους επικοινωνία; Η αλληλογραφία ένωνε τα διάσπαρτα κομμάτια της οικογένειας; Θα ήθελα να μάθω κατά πόσο άλλαξαν οι παραδοσιακοί ρόλοι της ελληνικής αγροτικής κοινωνίας και οικογένειας. Η εκπαίδευσή τους, η ελληνικότητά τους καθώς και η διδασκαλία της

¹⁶ Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης, Μαρία Μποντίλα, επιμ., *Το όπλο παρά πόδα-Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, (Θεσσαλονίκη: Εκδ. Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005), xi-xii.

¹⁷ Τσέκου, «Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας, 1948-1982: Πολιτικές ένταξης και στρατηγικές επιβίωσης μιας "προσωρινής διαμονής"», 8.

πολιτισμικής μας κληρονομιάς με ποιόν τρόπο επιτεύχθηκε; Η πίστη των *πολιτικών προσφύγων* στην ουτοπία της δημιουργίας ενός σοσιαλιστικού κράτους στην Ελλάδα, συνεχίστηκε μέχρι τον επαναπατρισμό τους; Αποκωδικοποιήθηκε ο Εμφύλιος και η πολιτική προσφυγιά; Η Ελλάδα της δεκαετίας του 1980 πόσο κοντά βρίσκονταν σε αυτά που είχαν στη σκέψη τους και την καρδιά τους;

Ωστόσο δεν είχα την τύχη να έχω μπροστά μου πληροφορητές 1^{ης} γενιάς. Πολλά από τα ερωτήματά μου απαντήθηκαν μέσα από αφηγήσεις και εμπειρίες των γονιών τους και των παππούδων τους, καθώς οι πληροφορητές μου είναι η «γενιά-σύνδεσμος», η οποία έλαβε τη γνώση και μου τη μετέφερε μετουσιώνοντάς την σε ιστορία ή σε μύθο. Πολλά σημεία των αφηγήσεών τους εντάσσονται στο πλαίσιο της *μεταμνήμης*. Μεταμνήμη ή postmemory είναι ο όρος που χρησιμοποιεί η Marianne Hirsch για να περιγράψει πώς οι μεταγενέστερες γενιές αντιλαμβάνονται και συνδέονται με τραυματικά γεγονότα, τα οποία δεν έζησαν οι ίδιες, αλλά υιοθέτησαν-κληρονόμησαν μέσω των εμπειριών των προηγούμενων γενεών.¹⁸ Για την Hirsch η μεταμνήμη δεν είναι πραγματική μνήμη εφόσον η μνήμη προϋποθέτει προσωπική εμπειρία. Πώς ανακατασκευάζεται, ανασυνθέτεται το παρελθόν εφόσον οι αφηγητές μου δεν τα έζησαν και δεν τα γνωρίζουν; Η μνήμη για αυτά τα γεγονότα μεταδίδεται πρώτα μέσα από την οικογένεια. Η οικογενειακή ιστορία, οι φωτογραφίες, οι αφηγήσεις, τα συναισθήματα, οι τραυματικές εμπειρίες, το τραύμα περνά από τους γονείς στα παιδιά, σε αυτούς τους ίδιους, όχι μόνο με τα λεχθέντα, αλλά και μέσω όσων αποσιωπούνται, μέσω συναισθηματικών καταστάσεων και συμπεριφορών.¹⁹

Μεγάλο μέρος των αφηγήσεων των πληροφορητών μου ασχολείται με την ιστορία των οικογενειών τους. Η ζωή των γονιών τους στα χωριά τους στην Ελλάδα, η ένταξή τους στον Δημοκρατικό Στρατό, η φυγή τους στο βουνό, οι τραυματισμοί τους, οι ηρωικές τους πράξεις, η πίστη στο όραμα του κομμουνισμού, η ήττα, η προσφυγιά στην υπερρορία και η δύσκολη ζωή τους στις χώρες υποδοχής, είναι μαρτυρίες που μαθαίνουν μέσα από την οικογένειά τους.

Η Hirsch πιστεύει ότι η φωτογραφία είναι το πιο σημαντικό μέσο της μεταμνήμης. Μας συνδέει άμεσα με το παρελθόν και μας επιβεβαιώνει τη συμμετοχή μας σε αυτό. Θα παραθέσω τα λόγια της πληροφορήτριάς μου [Ε.Η] όταν μου εμπιστεύτηκε μια οικογενειακή της φωτογραφία. Η [Ε.Η] ζούσε τα πρώτα χρόνια της ζωής της σε Παιδικό Σταθμό της Ρουμανίας χωρίς να γνωρίζει εάν έχει οικογένεια και μου αφηγείται: «Μετά σε κάποια φάση, παρατήρησα, ότι μια φορά στους τρεις μήνες

¹⁸ Marianne Hirsch, «The Generation of Postmemory», https://warwick.ac.uk/fac/arts/history/research/centres/ehrc/research/current_research/memory/poetics_today-2008-hirsch-103-28.pdf (Ημερομηνία πρόσβασης 13-06-2026).

¹⁹ Στο ίδιο, https://warwick.ac.uk/fac/arts/history/research/centres/ehrc/research/current_research/memory/poetics_today-2008-hirsch-103-28.pdf

ερχόταν και με βλέπανε ένας άντρας και μια γυναίκα. Και κοντά σ' αυτούς υπήρχαν άλλα δύο κοριτσάκια. Δεν ήξερα ότι ήμαστε αδελφές. Δεν έκανα την σύνδεση του τί είναι και πώς είναι, παρά μετά την δεύτερη φορά που φέρανε... μας φέρανε το ίδιο δώρο. Ένα πολύ ωραίο φορεματάκι που σε ένα κάμπινγκ που όλα τα παιδιά είναι ντυμένα το ίδιο άχαρα, ζεστά ναι μεν αλλά άχαρα, εμείς ήμασταν τρία κοριτσάκια ντυμένα με ένα κάρο φορεματάκια, έχω και τη φωτογραφία, και καθόμαστε κοντά τους και τότε ένιωσα για πρώτη φορά ότι είμαστε μια οικογένεια». Μέσα από τη φωτογραφία έγινε η σύνδεσή της με το παρελθόν και την οικογένειά της. Η αφήγηση όλων των πληροφορητών για γεγονότα και καταστάσεις προ της γεννήσεώς τους επιβεβαιώνει, ότι μέσω της μεταμνήμης το τραύμα της πολιτικής προσφυγιάς συνεχίζει να υπάρχει όχι μόνο στη γενιά που το βίωσε, αλλά και στις επόμενες γενιές μέσα από την οικογένεια, τις εικόνες και την πολιτισμική μνήμη.²⁰

Οι προφορικές συνεντεύξεις μας πραγματοποιήθηκαν στην Αττική σε χώρους εργασίας και κατοικίας. Διέκρινα ότι όλοι τους, μόλις περνούσαν τα πρώτα λεπτά συνομιλίας μας, είχαν διάθεση και ανάγκη να μιλήσουν για τη ζωή τους στην υπερορία. Μάλιστα η μία πληροφορήτριά μου μού είπε πώς οι ιστορίες των *πολιτικών προσφύγων* πρέπει να γίνουν γνωστές σε περισσότερους ανθρώπους. Μέσα από αυτές τις συνεντεύξεις αναδεικνύεται ο λόγος μελών της προσφυγικής κοινότητας, η εμπειρία τους και η μνήμη τους. Οι προφορικές μαρτυρίες τους, παρά τις αδυναμίες τους, μπορούν να προσφέρουν στην ανασύνθεση της εικόνας του παρελθόντος, κάτι το οποίο επείγει και επιβάλλεται. Όσο τα χρόνια περνούν μειώνεται ο πληθυσμός αυτού του προσφυγογενούς κόσμου. Η συγκέντρωση «τεκμηρίων ζωής», όπως της φωτογραφίας που μου παραχώρησε η πληροφορήτριά μου, είναι μια πηγή βιωμένης εμπειρίας με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Επίσης, μέσα από τις προφορικές συνεντεύξεις παρουσιάστηκαν προσωπικά και συλλογικά βιώματα, χωρίς να είναι πάντοτε σαφής ο διαχωρισμός τους. Οι βιωμένες εμπειρίες και ιστορίες που αναδείχτηκαν μέσα από τις συνεντεύξεις, των 4 πληροφορητών μου, οι οποίοι έζησαν στη Ρουμανία, Τσεχία και Ανατολική Γερμανία, δεν ταυτίζονται στην πορεία και τις εξελίξεις της καθημιάς προσφυγικής μικροκοινωνίας.²¹

²⁰ Hirsch, «The Generation of Postmemory»,

https://warwick.ac.uk/fac/arts/history/research/centres/ehrc/research/current_research/memory/poetics_today-2008-hirsch-103-28.pdf

²¹ Τσέκου, «Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας, 1948-1982: Πολιτικές ένταξης και στρατηγικές επιβίωσης μιας "προσωρινής διαμονής"», 26.

Η αφήγησή τους ξεκινά από τους παππούδες και τις γιαγιάδες τους, για την Ελλάδα του 1940, για τη ζωή των γονιών τους, για την Κατοχή, την Αντίσταση, το ταξίδι στην υπερορία. Όλοι έχουν γεννηθεί σε Ανατολικές Χώρες. Η αφήγησή τους είναι ένα ταξίδι χρόνου και γεωγραφικού χώρου. Ξεκινώντας από το ηρωικό παρελθόν της οικογένειάς τους στην Ελλάδα και φτάνοντας μέχρι την ενεργό συμμετοχή όλων τους στην ανοικοδόμηση του σοσιαλισμού στις χώρες φιλοξενίας. Οι γονείς των πληροφορητών μου πίστευαν ότι η συμμετοχή τους στην οικοδόμηση του σοσιαλισμού θα τους προετοίμαζε για την μελλοντική πολιτική αλλαγή στην πατρίδα τους, την Ελλάδα. Διακρίνω μέσα από τις αφηγήσεις τους, ότι ο Έλληνας *πολιτικός πρόσφυγας* ζούσε ταυτόχρονα σε δύο επίπεδα συνείδησης. Το ένα ήταν αυτό της καθημερινής του ζωής και το άλλο, αυτό της ιδανικής μελλοντικής.²²

Η αποτύπωση της ζωής χιλιάδων πολιτικών προσφύγων, οι οποίοι έπρεπε να ζήσουν σε άγνωστες χώρες, κάτω από άγνωστες συνθήκες, χιλιόμετρα μακριά από την πατρίδα τους, με ζωντανή τη φλόγα της πατρίδας, είναι πολύ δύσκολη υπόθεση. Ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος να στραφούμε στα μεγάλα και να χάσουμε τα μικρά. Το ατομικό και το προσωπικό πρέπει να ενταχθεί σε ένα γενικότερο πλαίσιο, μελετώντας την ιστορία σε σχέση με την κοινωνία και τα γεγονότα σε σχέση με τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς, τους οποίους επιφέρουν. Η *πολιτική προσφυγιά* αποτελεί για την ελληνική ιστορία και για την ιστορία του κομμουνιστικού κινήματος μια σοβαρή διάσταση. Και οι δύο ιστορίες αποτελούν κομμάτια της παγκόσμιας ιστορίας των λαών.²³

²² Μαρία Μποντίλα, «Η εκπαίδευση των παιδιών των πολιτικών προσφύγων στα Ανατολικά κράτη (1950-1964): πλαίσιο και κοινωνικοποίηση» (Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο ΑΠΘ, 2000), 6.

²³ Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης, Μαρία Μποντίλα, επιμ., *Το όπλο παρά πόδα-Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, χν.

Κεφάλαιο 02

Μνήμη... στο επίκεντρο των πολιτικών προσφύγων

Ο ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος υπήρξε ένα από τα πιο τραυματικά γεγονότα της ελληνικής ιστορίας, ίσως να ξεπερνά και την Μικρασιατική Καταστροφή. Ήταν ένας πόλεμος ολοκληρωτικός που πήρε στη δίνη του όλες τις κοινωνικές δυνάμεις. Ο ελληνικός Εμφύλιος (1946-1949) δεν ήταν μια ένοπλη σύρραξη, ήταν μια πολιτική διαμάχη, μια ρήξη μεταξύ αριστεράς και δεξιάς. Η σύγκρουση αυτή έληξε σχεδόν με το τέλος του ψυχρού πολέμου.²⁴

Στα σαράντα αυτά χρόνια, η *omerta*, ο νόμος της σιωπής, βοήθησε με έναν τρόπο στη διαφύλαξη της κοινωνικής ισορροπίας, η οποία είχε διαταραχτεί και ανατραπεί στη δεκαετία του 1940. Λειτουργήσε μέσα στην κοινωνία ως φόβος εκδίκησης αλλά και ως ζήτημα τιμής, σταθεροποιώντας τις αμφίρροπες δυνάμεις, όμως το χάσμα ανάμεσα σε εξουσιαστές και εξουσιαζόμενους έγινε ακόμα πιο βαθύ.²⁵

Αν και τα πολιτικά κόμματα κινούνταν προς τη συναίνεση και την πολιτική λήθη, οι καταπιεσμένες μνήμες τόσων ετών ζητούσαν διέξοδο. Η κοινωνική και ατομική μνήμη άρχισε να εκδηλώνεται δειλά-δειλά μέσα από την τέχνη. Μετά το τέλος του ψυχρού πολέμου το 1989, στο ερώτημα «τι ακριβώς συνέβη», Έλληνες ανθρωπολόγοι, κοινωνιολόγοι, ιστορικοί και πολιτικοί επιστήμονες ξεκίνησαν μια πολύ σοβαρή ερευνητική προσπάθεια στο κέντρο της οποίας βρέθηκε η κοινωνική ιστορία του Εμφυλίου.²⁶

Πώς η μνήμη μεταβιβάζεται μέσα στην κοινωνία; Η μνήμη βρίσκεται παντού στην καθημερινότητα της κοινωνίας. Είναι η θεσμική και η ατομική μνήμη. Η θεσμική ή και επίσημη μνήμη είναι αυτή που διαμορφώνεται από το κράτος και τους φορείς του. Χρησιμοποιώντας το λόγο, δηλαδή μέσα από κρατικά κείμενα, σχολικά εγχειρίδια, ομιλίες επισήμων εκπροσώπων του αλλά και μέσω διάφορων επιτελεστικών μνημονικών πρακτικών, όπως οι παρελάσεις, οι γιορτές μνήμης, η ίδρυση μουσείων, η τοποθέτηση ή απομάκρυνση αγαλμάτων, οι μετονομασίες οδών, πλατειών, κτηρίων. Η επίσημη αυτή μνήμη, η οποία διαμορφώνεται από τα «πάνω», έρχεται σε αντιδιαστολή πολλές φορές με την ατομική μνήμη απόμων ή κοινωνικών ομάδων, οι οποίοι έχουν

²⁴ Τασούλα Βερβενιώτη, «Εισαγωγή», στο *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, επιμ. Κωνσταντίνα Μπάδα, (Θεσσαλονίκη, Εκδ. Επίκεντρο, 2008), 16.

²⁵ Στο ίδιο, 16-17.

²⁶ Στο ίδιο, 18, 22.

ένα κοινό βίωμα, αλλά δεν έχουν πρόσβαση σε κέντρα λήψης αποφάσεων. Αυτή η μνήμη από τα «κάτω» πολλές φορές αμφισβητεί εντόνως τα αφηγήματα της επίσημης μνήμης.²⁷ Αυτές οι δύο μορφές μνήμης δεν είναι ομοιόμορφες αλλά ούτε διαμορφώνονται μέσα σε στεγανά. Αλληλεπιδρούν η μια με την άλλη, οικειοποιούνται και μετασχηματίζουν στοιχεία μεταξύ τους. Ανάμεσα στους φορείς της επίσημης και της ανεπίσημης μνήμης, υπάρχει ένας ενδιάμεσος χώρος φορέων μνήμης, οι οποίοι αν και δρουν δημόσια δεν έχουν την εξουσία που έχουν οι κρατικοί θεσμοί. Αυτοί οι φορείς αγωνίζονται για την αναγνώριση στο δημόσιο χώρο της δική τους εκδοχής για το παρελθόν.²⁸

Παράλληλα με την κοινωνική μνήμη υπάρχει και η συλλογική, που όπως ισχυρίζεται ο Halbwachs η μνήμη αυτή λειτουργεί μέσα σε μια ομάδα, όπως είναι η οικογένεια, η Εκκλησία, η κοινωνική τάξη. Τα μέλη της ομάδας αυτής μοιράζονται κάποιες παραδόσεις.²⁹ Η διαδικασία παραγωγής αυτής της μνήμης προϋποθέτει τη συμμετοχή όλων των μελών μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας: ένα χωριό, ένας επαγγελματικός κλάδος. Μια «κοινότητα μνήμης». Η μνήμη αυτή συγκροτείται και μεταδίδεται βασιζόμενη κυρίως στην προφορική επικοινωνία των μελών της. Αυτό δε σημαίνει ότι η συλλογική μνήμη δεν περιλαμβάνει και την περιρρέουσα δημόσια ιστορία της κοινωνίας. Η αμφισβήτηση ή η ενσωμάτωση αυτού του δημόσιου λόγου γίνεται με συλλογικό τρόπο.³⁰

Σύμφωνα με τον Halbwachs, οι άνθρωποι που είναι μέλη μιας κοινότητας θυμούνται και χτίζουν το παρελθόν τους πάντα ως μέλη αυτής της κοινωνικής ομάδας. Τα όρια ατομικού και συλλογικού στα μέλη της κοινότητας είναι ρευστά, και αυτό επειδή συνεχώς επηρεάζονται από εξωτερικά γεγονότα τα οποία τα ερμηνεύουν και τα σχολιάζουν από κοινού σε διάφορους χώρους, εσωτερικούς και εξωτερικούς. Στις κοινωνίες αυτές η προφορική επικοινωνία και οι διαπροσωπικές σχέσεις παίζουν ιδιαίτερο ρόλο στη συγκρότηση της κοινωνικής μνήμης.³¹ Είναι σωστό αυτό που σημείωσε ο Halbwachs, ότι η περιρρέουσα ιστορία διεισδύει στην ατομική μνήμη. Σε περιόδους κρίσεων, εμφυλίων, η εθνική ιστορία συνδέεται με την προσωπική ιστορία του καθενός γιατί τα γεγονότα εθνικής εμβέλειας επηρεάζουν ταυτόχρονα τη ζωή όλης της κοινότητας. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις που οι συλλογικές προσλαμβάνουσες

²⁷ Βερβενιώτη, «Εισαγωγή», στο *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, 11.

²⁸ Στο ίδιο, 12.

²⁹ Ρίκα Μπενβενίστε, «Πρόλογος» στο Maurice Halbwachs – *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, μτφ. Ελευθερία Ζέη, (Αθήνα: Νεφέλη, 2013).

³⁰ Ρίκη Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια-Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, (Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον, 1997), 208-209.

³¹ Στο ίδιο, 209.

διαφέρουν από την ατομική μνήμη και αυτό οφείλεται στην προσωπική εμπειρία του αφηγητή. Η συλλογική μνήμη καθώς και η Ιστορία ανασυγκροτούν το παρελθόν κάτω από τον φακό του παρόντος. Είναι σημαντικό, την Ιστορία, ως ιστοριογραφική πράξη, να την διακρίνουμε από την προφορική ιστορία και από την προφορική παράδοση.³²

Πώς γίνεται η μεταβίβαση της μνήμης στις επόμενες γενιές; Όταν μια κοινωνία έχει επιλέξει τη λήθη ποιά μνήμη μεταβιβάζεται; Η λήθη είναι η άλλη όψη της μνήμης, όταν όμως συζητούμε για γεγονότα ακραία σκληρά, πολέμους, εμφυλίους αυτές οι δύο έννοιες συνδέονται με το πόσο δύσκολα μπορούμε να επεξεργαστούμε το τραυματικό παρελθόν. Ίσως η έξαρση της μνήμης στα χρόνια μας, θα μπορούσαμε να πούμε και σε ότι αφορά τον Εμφύλιο, να είναι η επιστροφή μας στο τραυματικό γεγονός το οποίο απωθήσαμε μέσω της λήθης και το οποίο δεν μπορέσαμε να το επεξεργαστούμε βάσει λογικής.³³ Αυτή η τόσο ισχυρή σχέση ανάμεσα στη μνήμη, τη λήθη και το τραύμα προβάλλεται και μέσα από την αφήγηση. Η ιστορική ή και προσωπική αφήγηση έχει ένα ρόλο τιθάσευσης του τραύματος, λειτουργώντας λυτρωτικά και οδηγώντας πολλές φορές στο πένθος. Τι θα πρέπει τελικά να κάνει μια κοινωνία για το τραυματικό παρελθόν της; Να ξεχνά, να θυμάται ή να τιμωρεί τους ενόχους; Γιατροί και κοινωνικοί ψυχολόγοι, οι οποίοι δούλεψαν με τα θύματα πρόσφατων εμφυλίων πολέμων, διαπίστωσαν ότι η «μη τιμωρία» δεν βοηθά την αποτελεσματική θεραπεία. Δεν θεραπεύει η συζήτηση ή η ομιλία για το συμβάν, αλλά η αναγνώριση με κάποια μορφή ηθικής ή υλικής αποζημίωσης.³⁴

Μιλώντας για τη λήθη και τη μνήμη, να σημειώσουμε την ύπαρξη μιας λανθάνουσας μνήμης, η οποία περνά στα ζωντανά κύτταρα της κοινωνίας και επιβιώνει σιωπηλά και μέσα από τη σιωπή. Η μνήμη αυτή περνά στην επόμενη γενιά μέσα από ελεγχόμενους χώρους φορείς μνήμης, με κυριότερο χώρο την οικογένεια. Αυτή η οικογενειακή μνήμη, που συλλέγει προφορικές μαρτυρίες από τρεις γενιές της ίδιας οικογένειας, συχνά δημιουργείται από θραύσματα αναμνήσεων, ψιθύρους, μυστικά και απορίες.³⁵ Γονείς και παππούδες που βίωσαν γεγονότα, τα κρύβουν από την οικογενειακή ιστορία. Και αυτό γίνεται είτε γιατί πονούν όταν τα θυμούνται, είτε για να προστατεύσουν τα παιδιά τους, είτε γιατί η σημερινή τους πολιτική ταυτότητα δεν ταυτίζεται πια με τα παλιά. Όταν βέβαια τα παιδιά δεύτερης ή τρίτης γενιάς

³² Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια-Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, 209-210.

³³ Βερβενιώτη, «Εισαγωγή», στο *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, 12-13.

³⁴ Στο ίδιο, 14.

³⁵ Στο ίδιο, 14-15.

ανακαλύψουν την αληθινή ιστορία της οικογένειάς τους, το σοκ που προκαλείται μπορεί να έχει ποικίλες και αναπάντεχες αντιδράσεις.³⁶

Η μνήμη του Εμφυλίου, π.χ. μιας οικογένειας, μέσω της προφορικής αφήγησης, αναζητά τη σύνδεσή της με τόπους και ορόσημα, τα οποία λειτουργούν ως σημεία αναφοράς, νοσηματοδότησης και διαμεσολαβητικά μεταξύ του προσωπικού και του συλλογικού. Σύμφωνα με τον Nora, «η μνήμη ριζώνει στο συμπαγές, σε χώρους, χειρονομίες, εικόνες και αντικείμενα».³⁷ Έτσι εκτός από τους ιδεολογικούς και αισθητικούς συνειρμούς ανάλυσης, πρέπει να προσεγγίσουμε τα «πραγματικά περιβάλλοντα» της μνήμης, τα οποία διαμορφώνονται μέσα από προφορικές αφηγήσεις, μέσα από αντικείμενα και τόπους προσωπικών ιστοριών, μέσα από το βίωμα των γεγονότων και των επιπτώσεων του Εμφυλίου, καθώς και τις υλικές καταστροφές που άφησε στο πέρασμά του, αφήνοντας πίσω ένα τοπίο «πληγωμένο», ένα σκηνικό θεάτρου πάνω στο οποίο διαδραματίστηκε η εμφύλια αντιπαράθεση.³⁸

³⁶ Βερβενιώτη, «Εισαγωγή», στο *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, 15.

³⁷ Pierre Nora, «Μεταξύ μνήμης και ιστορίας: Οι τόποι της μνήμης», μτφρ. Σ. Παπαδόπουλος, στο *Η διαχείριση του παρελθόντος: Ιστορία και μνήμη*, επιμ. Γιώργος Κόκκινος και Ελένη Γαζή (Αθήνα: Νεφέλη, 2008), 39.

³⁸ Δημήτρης Χ. Παπαδόπουλος, «Η «άλλη» κληρονομιά: μνήμη, υλικότητα και η τοπογραφία του εμφυλίου στη Πρέσπα», στο *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, 171-174.

Κεφάλαιο 03

Εμφύλιος Πόλεμος (1946-1949): Ιστορικό πλαίσιο

Με την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας, τον Φεβρουάριο του 1945 σηματοδοτήθηκε και επίσημα η λήξη των συγκρούσεων στην Ελλάδα μετά την Κατοχή. Ωστόσο η χώρα εισήλθε σε μια περίοδο πολιτικής αστάθειας και έντονης πόλωσης. Η συμφωνία προέβλεπε την παράδοση των όπλων από τον ΕΛΑΣ, την αποχώρηση των ανταρτών, καθώς και τη διεξαγωγή εκλογών ώστε να αποκατασταθεί η δημοκρατική τάξη.³⁹ Το πώς εφαρμόστηκε η Συμφωνία της Βάρκιζας μπορούμε να το διακρίνουμε από τη Δήλωση στις 5 Ιουνίου 1945 των πολιτικών κομμάτων του Κέντρου, του Σοφούλη, αρχηγού του κόμματος των Φιλελευθέρων, του Καφαντάρη, του Τσουδερού, Πρωθυπουργού της Βασιλικής Κυβερνήσεως του Καΐρου και του Πλαστήρα: «...η εγκαθιδρυθείσα μετά το κίνημα του Δεκεμβρίου εις ολόκληρον την χώραν τρομοκρατία της άκρας δεξιάς επεκτείνεται καθημερινώς, έχει δε προσλάβει ήδη έκτασιν και βιαιότητα καθιστώντας αφόρητον την ζωήν των μη βασιλοφρόνων πολιτών, και αποκλείουσιν οιανδήποτε σκέψιν διεξαγωγής ελευθέρου δημοψηφίσματος ή εκλογών...».⁴⁰

Κάτω από την πίεση του βρετανού υπουργού Μπέβιν, ο Σοφούλης προκήρυξε εκλογές. Πολλοί υπουργοί της κυβέρνησής του παραιτήθηκαν και τα δημοκρατικά κόμματα απείχαν από τις εκλογές. Στις 31 Μαρτίου 1946, το Λαϊκό Κόμμα κέρδισε «εύκολα» τις εκλογές. Με ένα εσπευσμένο δημοψήφισμα επιτράπηκε η επάνοδος του Βασιλιά (Σεπτέμβριος 1946).⁴¹ Η τρομοκρατία κυριάρχησε. Η κυβέρνηση σκλήρυνε τη στάση της, οι πολιτικές διώξεις κατά αριστερών και πρώην ανταρτών πλήθυναν, οδηγώντας σε νέα κύματα βίας και καταστολής. Η κυβέρνηση στάθηκε αδύναμη στο να δημιουργήσει ένα ειρηνικό πολιτικό κλίμα καθώς και να τηρήσει τους όρους της Συμφωνίας.⁴²

Παλαιοί αντιστασιακοί του Ε.Α.Μ. ανέβηκαν πάλι στα βουνά και τον Οκτώβριο του 1946 δημιουργήθηκε ο Δημοκρατικός Στρατός της Ελλάδας (ΔΣΕ) και λίγο αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1947, η Προσωρινή Κυβέρνηση της Ελεύθερης Ελλάδας.

³⁹ Αλέξανδρος Φίλης, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος* (Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη, 2008), 48-55.

⁴⁰ Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, μτφ. Αικατερίνη Ασδραχά. (Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο, 1999), 143.

⁴¹ Στο ίδιο, 143.

⁴² Φίλης, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος*, 48-55.

Ο Εμφύλιος πόλεμος ξεκίνησε.⁴³ Εκτός από τους πρώην αντάρτες, πολλοί πολιτικοί αντίπαλοι της τότε κυβέρνησης αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην εξορία ή να ενταχθούν εκ νέου στις ανταρτικές ομάδες, συμβάλλοντας έτσι στην όξυνση της σύγκρουσης και στην αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών που οδήγησαν στην πολιτική προσφυγιά.⁴⁴

Όταν τον Φεβρουάριο του 1947 η Βρετανία πληροφόρησε τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, ότι δεν είναι σε θέση να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της έναντι της Ελλάδας, τον ρόλο του προστάτη ανέλαβαν οι Η.Π.Α. Με τη διακήρυξη του Τρούμαν, Προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών, στις 12 Μαρτίου 1947, «οι Ηνωμένες Πολιτείες οφείλουν να βοηθήσουν την Ελλάδα για να διαφυλάξει το Δημοκρατικό της πολίτευμα», εκτός από προστάτιδα δύναμη της Ελλάδας, η νέα αμερικανική πολιτική εγκατέλειψε τον απομονωτισμό και ανέλαβε να διευθύνει το συνασπισμό της Δύσης. Η αμερικανική βοήθεια συνετέλεσε στην ήττα του Δημοκρατικού Στρατού το 1949 και έβαλε τέλος στις στρατιωτικές επιχειρήσεις.⁴⁵

Με την υποχώρηση του ΔΣΕ εκτοπίστηκαν στις χώρες του ανατολικού μπλοκ χιλιάδες ανταρτών, στρατιωτών του ΔΣΕ και αμάχων. Απομακρύνθηκαν βιαίως από την πατρίδα τους και έζησαν εγκλωβισμένοι σε συνθήκες πολιτικής απομόνωσης για δεκαετίες.⁴⁶ Ένα πολύτιμο ανθρώπινο δυναμικό εξοστρακίστηκε βιώνοντας μια περιπέτεια που ξεπερνά τη λογική μας. Πρέπει όμως να αναγνωρίσουμε, στην μεγάλη κοινότητα των *πολιτικών προσφύγων*, ότι η «ανταρσία» της εναντιώνονταν στον αυταρχισμό, τον φασισμό και την υποτέλεια. Το τίμημα της προσφυγιάς ήταν βαρύτατο για την Ελλάδα αλλά πολύ περισσότερο για αυτούς τους ίδιους και τις οικογένειές τους. Είναι βαθύτατα οδυνηρό να νιώθεις ανέστιος και το διαβατήριο να γράφει «χωρίς πατρίδα».⁴⁷

⁴³ Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, 143.

⁴⁴ Φίλης, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος*, 48-55.

⁴⁵ Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, 143.

⁴⁶ Θανάσης Παπαδόπουλος, *Πολιτική προσφυγιά και διασπορά μετά το ελληνικό εμφύλιο*. (Θεσσαλονίκη: Εκδ. Επίκεντρο, 2004), 100-135.

⁴⁷ Γρηγόρης Φαράκος, «Η θέση και ο ρόλος των πολιτικών προσφύγων στο κομμουνιστικό κίνημα και τις πολιτικές εξελίξεις της χώρας μας» στο *Το όπλο παρά πόδα-Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, 27.

Κεφάλαιο 04

Μεθοδολογία

Η ιστορία αποκτά μια νέα οπτική από τη στιγμή που ο ιστορικός έχει τη δυνατότητα να χρησιμοποιεί ως πρωτογενή πηγή τα βιώματα των καθημερινών ανθρώπων. Η προφορική ιστορία, μέσω του εργαλείου της συνέντευξης, δίνει τη δυνατότητα στον ιστορικό να επιλέξει τον πληροφορητή του και ταυτόχρονα να αποφασίσει τι ακριβώς θα τον ρωτήσει. Μέσω της συνέντευξης ίσως αποκαλυφτούν έγγραφα ή φωτογραφίες που σε άλλη περίπτωση θα παρέμεναν στην αφάνεια, και παράλληλα φανερώνεται ο τρόπος με τον οποίο συναντήθηκαν το βίωμα και οι ιστορίες των ανθρώπων με τα μεγάλα ιστορικά γεγονότα. Ο ερευνητής της προφορικής ιστορίας, μπαίνει πλέον σε ένα διαφορετικό κόσμο, όπου σκεπτόμενος ως ένας εκδότης, μπορεί να φανταστεί τα τεκμήρια που χρειάζεται, να τα αναζητήσει και να τα καταγράψει.⁴⁸ Αυτή η προσέγγιση της ιστοριογραφίας κάνει άνοιγμα σε άλλου είδους τεκμήρια, επιτρέποντας στον ερευνητή μια πιο ρεαλιστική ανασύνθεση του παρελθόντος.

Η συνέντευξη είναι μια διαδικασία δυναμικής αλληλεπίδρασης ερωτώντος και ερωτώμενου. Και οι δύο παίζουν ρόλους κάνοντας χρήση του παρελθόντος τους και του συνόλου των αναφορών τους για να μπορέσουν να παρουσιάσουν συγκεκριμένους «εαυτούς» ή ταυτότητες. Την αλληλεπίδραση αυτή των δύο υποκειμενικότητων περιγράφει η διυποκειμενικότητα.⁴⁹ Μέσω ενός τριπλού διαλόγου: του πληροφορητή με τον εαυτό του, του ερευνητή με τον πληροφορητή και του πληροφορητή με τις πολιτισμικές αξίες του στο παρόν και το παρελθόν, δημιουργείται, μέσω της συνέντευξης, το τεκμήριο της προφορικής ιστορίας. Η υποκειμενικότητα και η διυποκειμενικότητα υπάρχουν σε κάθε συνέντευξη.⁵⁰ Άρα οι μνημονικές αφηγήσεις των πληροφορητών, κατά την ώρα της συνέντευξης, διαμορφώνονται από τις διυποκειμενικές σχέσεις που είναι παρούσες. Ό,τι ακούμε είναι κατασκευές αναμνήσεων και εμπειριών, οι οποίες δημιουργήθηκαν για ένα ακροατήριο. Η ιστορία

⁴⁸ Paul Thompson, *Φωνές από το Παρελθόν-Προφορική Ιστορία*, μτφρ. Ρ. Β. Μπούσχοτεν - Ν. Ποταμιανός, επιμ. Κ. Μπάδα - Ρ. Β. Μπούσχοτεν, 3η εκδ. (Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον, 2008), 34.

⁴⁹ Lynn Abrams, *Θεωρία προφορικής ιστορίας*, μτφ. Λουκάς Ρινόπουλος, επιμ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν (Αθήνα: Εκδ. Πλέθρον), 87.

⁵⁰ Abrams, *Θεωρία προφορικής ιστορίας*, 88.

που καταγράφουμε είναι μια εκδοχή του παρελθόντος που κατασκευάστηκε για έναν συγκεκριμένο σκοπό και μέσα σε ένα οριοθετημένο πλαίσιο.⁵¹

Πόσο όμως αξιόπιστα είναι τα τεκμήρια της προφορικής ιστορίας; Οι προφορικές πηγές μπορούν να είναι αξιόπιστες, έχοντας μια ιδιαίτερη αξία υποκειμενικότητας, ως προφορική μαρτυρία. Ξεχωρίζω, από όλες τις μορφές προφορικής επικοινωνίας, τη συνέντευξη. Τη συμβατική συνέντευξη έναν προς έναν. Η ηχογράφηση της συνέντευξης είναι πιο αξιόπιστη καταγραφή της συνάντησης από ότι μια γραπτή καταγραφή. Παράλληλα μεταφέρονται και όλα τα χαρακτηριστικά της προφορικής επικοινωνίας, τα οποία απουσιάζουν από τη γραπτή, μπορείς ν' «ακούσεις» τις αποχρώσεις του συναισθήματος. Ευθύνη του ιστορικού είναι να προκαλέσει το ενδιαφέρον του πληροφορητή, ώστε να ανασύρει από τη μνήμη του αξιόπιστες πληροφορίες. Πολλές φορές η ανάκληση του παρελθόντος εμποδίζεται είτε από ενσυνείδητη αποφυγή δυσάρεστων γεγονότων είτε από ασυνείδητη απώθηση.⁵²

Η πραγματικότητα γύρω μας είναι και περίπλοκη και πολύπλευρη. Η προφορική ιστορία είναι αυτή που μας επιτρέπει, περισσότερο από κάθε άλλη πηγή, να δημιουργήσουμε ξανά την αρχική πολυφωνία των απόψεων.⁵³ Είναι αυτή που επιτρέπει μια πιο δίκαιη εκτίμηση του παρελθόντος, δίνοντας φωνή και σε μάρτυρες κατώτερων τάξεων, σε μη προνομιούχους, σε ηττημένους. Καθώς τα περισσότερα αρχεία αντανακλούν την άποψη της εξουσίας και των όποιων αυθεντιών, η προφορική ιστορία δίνει τη δυνατότητα μιας πιο ρεαλιστικής και δίκαιης ανασύνθεσης του παρελθόντος, αμφισβητώντας την επίσημη εκδοχή.⁵⁴

Ως πεδίο έρευνας επιλέχθηκαν 4 *πολιτικοί πρόσφυγες* του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου (1946-1949). Οι τρεις τους είναι 2^{ης} γενιάς και η μία είναι 3^{ης} γενιάς. Με μια πρώτη προσέγγιση του ορισμού των γενεών θα μπορούσαμε να στηριχτούμε σε δύο κριτήρια: σε αυτό του χρόνου και σε αυτό της γεωγραφίας. Σύμφωνα με αυτή την κατηγοριοποίηση, όσοι ήταν στη ζωή, ήταν ενεργά μέλη της Αντίστασης και του Εμφυλίου και βίωσαν ως ενήλικες εκείνα τα γεγονότα, θεωρούμε ότι ανήκουν στην πρώτη γενεά. Αντιστοίχως, στην δεύτερη γενεά ανήκουν όσοι γεννήθηκαν στην υπερορία ή είχαν ηλικία μέχρι 10-12 έτη κατά τον εκπατρισμό τους. Είναι αυτή η γενιά η οποία γνώρισε τα γεγονότα της Αντίστασης και του Εμφυλίου μέσα από τις αφηγήσεις παππούδων, γονιών, φίλων, συγγενών, κ.α. Είναι η γενεά, η οποία είναι ανήλικη και βιώνει τον πόλεμο και τις συνέπειές του. Είναι η γενεά με τα βαθύτερα σημάδια που

⁵¹ Abrams, *Θεωρία προφορικής ιστορίας*, 88.

⁵² Thompson, *Φωνές από το Παρελθόν-Προφορική Ιστορία*, 165, 172, 174.

⁵³ Στο ίδιο, 34.

⁵⁴ Thompson, *Φωνές από το Παρελθόν-Προφορική Ιστορία*, 35.

αδυνατεί να καταλάβει κάτι διαφορετικό καθώς η πρώτη εμπειρία που γνωρίζει είναι ερείπια και ψυχολογική βία. Η τρίτη γενιά περιλαμβάνει αυτούς που γεννήθηκαν στην υπερορία, αλλά επαναπατρίστηκαν σε μικρή ηλικία ή γεννήθηκαν στην Ελλάδα, αφού επαναπατρίστηκαν οι γονείς τους.⁵⁵

Κατά την αφήγηση η μνήμη είναι πάντα ατομική, αλλά όπως υποστήριξε και ο Halbwachs, οι άνθρωποι θυμούνται και ανασυνθέτουν το παρελθόν τους πάντα ως μέλη μιας κοινωνικής ομάδας. Οι προφορικές μαρτυρίες στις οποίες στηρίχτηκα στην εργασία μου ανήκουν στην προφορική ιστορία, δηλαδή στη ζωντανή μνήμη ανθρώπων, οι οποίοι έζησαν τα γεγονότα στα οποία αναφέρονται. Οι αφηγήσεις τους εκφράζουν μια ιστορική αντίληψη, η οποία επηρεάζεται από το παρόν και την περιρρέουσα ιστορική κουλτούρα. Υπήρχαν αναμνήσεις σχεδόν ξεχασμένες, με το εργαλείο της συνέντευξης, δόθηκε η δυνατότητα να σκάψουμε βαθιά μέσα σε αυτές, στα βαθύτερα στρώματα, ώστε να βγουν στην επιφάνεια κατά τη διάρκεια της αφήγησης.⁵⁶ Προσέγγισα τους πληροφορητές μου ενθαρρύνοντάς τους να ξεκινήσουν τις αφηγήσεις τους ελεύθερα, μιλώντας για τη ζωή τους στην υπερορία, για την οικογένειά τους, για τις πολιτικές καταβολές τους, για την ταυτότητα του *πολιτικού πρόσφυγα*. Παράλληλα είχα ετοιμάσει και έναν οδηγό συνέντευξης, τον οποίο εισήγαγα κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, όταν θεωρούσα ότι υπήρχαν ερωτήματα που έπρεπε να απαντηθούν. Είναι προφανές ότι κατά τη διαδικασία των συνεντεύξεων μετέφερα και τις δικές μου προσδοκίες, όμως προσπάθησα να μην αποκαλύψω απόψεις μου που μπορεί να επηρέαζαν τους πληροφορητές μου.⁵⁷

Παρουσιάζοντας πλευρές του εαυτού μου έδωσα τη δυνατότητα στους πληροφορητές μου να με ερμηνεύσουν σύμφωνα με την υποκειμενική τοποθέτησή τους. Κατά τη διάρκεια της συνάντησης υπάρχουν δεδομένα που μπορούν να επηρεάσουν τη σχέση ερευνητή-αφηγητή που δύσκολα μπορούν να αποτιμηθούν. Ταυτόχρονα τα δεδομένα αυτά μπορούν να μεταβάλλονται κατά τη διάρκεια της συνέντευξης. Σήματα, που εκπέμπουν και οι δύο εμπλεκόμενοι στη συνέντευξη, μπορεί να είναι συνειδητά ή ασυνείδητα μη ελεγχόμενα. Υπάρχουν όμως κάποια που «διαβάζονται» και από τις δύο πλευρές και αυτά είναι: η συμπεριφορά, το ντύσιμο, η προφορά, η γλώσσα του σώματος.⁵⁸

Οι τρεις συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν σε χώρους εργασίας και μια σε χώρο κατοικίας. Στους χώρους εργασίας περίμενα οι πληροφορητές να είναι πιο

⁵⁵ Θανάσης Μιχαηλίδης, «Μνήμες της δεύτερης γενιάς πολιτικών προσφύγων από τον εμφύλιο και τα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης», στο *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, 247-248.

⁵⁶ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια-Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, 210.

⁵⁷ Thompson, *Φωνές από το Παρελθόν-Προφορική Ιστορία*, 178-181.

⁵⁸ Abrams, *Θεωρία προφορικής ιστορίας*, 89.

συγκρατημένοι και πιο περιεκτικοί στην εκφορά του λόγου τους. Συνάντησα, όμως, ανθρώπους επικοινωνιακούς, έτοιμους να μου αφηγηθούν τη ζωή τους, με πολύ καλή διάθεση, με ελευθερία γνώμης και συγκροτημένη άποψη. Όταν βρέθηκα στην οικία, της μιας εκ των τεσσάρων πληροφορητών, η περιρρέουσα ατμόσφαιρα ήταν διαφορετική. Υπήρχε μεγάλη συναισθηματική φόρτιση, η οποία πήγαζε από την ανάμνηση των γονέων της και της δύσκολης ζωής τους στα πρώτα τουλάχιστον χρόνια της υπερορίας τους. Ήταν ο τύπος του πληροφορητή που είναι κλεισμένος στον εαυτό του. Θεωρώ ότι μου αφηγήθηκε τη ζωής της αλλά θα μπορούσε να μου δώσει ακόμα πιο αξιόλογο υλικό από τη ζωή της στο Βουκουρέστι. Το λεξιλόγιο όλων ήταν σε αρκετά καλό επίπεδο, αν και ξεχωρίζω τον έναν πληροφορητή μου, ο οποίος ζει στη Γερμανία και κατά τη διάρκεια της συνέντευξης έκανε χρήση πολλών γερμανικών λέξεων.

Οι πληροφορητές μου έδειξαν εμπιστοσύνη και αποκόμισα την αίσθηση ότι μπορούσαν να μου πουν πράγματα για τη ζωή τους. Για τον καθένα από εμάς η προσωπικότητά μας, ο τρόπος ζωής μας, η συνείδησή μας, πηγάζουν μέσα από τα βιώματά μας. Η συσσωρευμένη πείρα του παρελθόντος μας, είναι η ζωή μας, η οποία κινείται συνεχώς. Προσπάθησα να διαμορφώσω καλές σχέσεις μαζί τους, ώστε να μου μιλήσουν με μεγαλύτερη ειλικρίνεια και να μου εμπιστευτούν τις ιστορίες τους.⁵⁹ Μην ξεχνάμε ότι το ανακαλούμενο παρελθόν μπορεί να κρύβει σημαντικές πληροφορίες για το ίδιο το παρελθόν και ταυτόχρονα να είναι φορέας ατομικής ή και συλλογικής συνείδησης, καθώς αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του.⁶⁰

Κλείνοντας, μέσω του μεθοδολογικού εργαλείου της συνέντευξης ασχολούμαστε με ζωντανές πηγές, οι οποίες, σε αντίθεση με τις λίθινες επιγραφές ή τα φύλλα χαρτιού, μας παρέχουν τη δυνατότητα αμφίδρομης συνεργασίας μαζί τους. Δίνοντας την προσοχή μας μόνο όφελος θα έχουμε.⁶¹ Παράλληλα με τις προφορικές μαρτυρίες, χρησιμοποίησα επιστημονική βιβλιογραφία, ιστορικών και κοινωνιολόγων, ώστε να μπορέσω να υποστηρίξω είτε τα στοιχεία που μου παρείχαν οι πληροφορητές μου είτε να παρουσιάσω την απέναντι όψη, όπως αυτή καταγράφηκε στη συλλογική και ατομική τους μνήμη και αντιτίθεται στην ιστορική έρευνα.

⁵⁹ Abrams, *Θεωρία προφορικής ιστορίας*, 91.

⁶⁰ Thompson, *Φωνές από το Παρελθόν-Προφορική Ιστορία*, 215.

⁶¹ Στο ίδιο, 216.

Κεφάλαιο 05

Το ιστορικό πλαίσιο της πολιτικής προσφυγιάς

Καθώς η κοινωνική σύγκρουση βρισκόταν στο αποκορύφωμά της στην Ελλάδα, ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949 τοποθετείται στα άμεσα αποτελέσματα των ρήξεων και των ανακατατάξεων που σφράγισαν τη διεθνή σκηνή μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η Ελλάδα μετατράπηκε σε κομβικό σημείο εσωτερικής αλλά και διεθνούς αντιπαράθεσης πρώην συμμάχων, καταγράφοντας το πρώτο «θερμό» επεισόδιο, το οποίο συνδέεται με την αρχή και την κλιμάκωση του Ψυχρού Πολέμου.⁶²

Τον Αύγουστο του 1949, ηττήθηκε η κομμουνιστική Αριστερά. Ο κύριος όγκος των δυνάμεων του ηττημένου Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (ΔΣΕ) μετακινήθηκε προς τις όμορες χώρες.⁶³ Χιλιάδες οπαδοί του ΚΚΕ και εθελοντές αντάρτες εγκατέλειψαν τη χώρα εξαιτίας του δικαιολογημένου φόβου τους για διώξεις λόγω πολιτικών πεποιθήσεων, φυλής, κοινωνικής τάξεως ή εθνότητας. Παράλληλα υπήρξαν και πολλοί οι οποίοι αναγκάστηκαν να ακολουθήσουν τους αντάρτες στην Ανατολική Ευρώπη χωρίς να το επιθυμούν. Στη Μουργκάνα ή στο Γράμμο, ολόκληρα χωριά εκκενώθηκαν από τους αντάρτες και αναγκάστηκαν να ζήσουν στην υπερορία. Στους εκπατρισμένους πρέπει να προσθέσουμε, και τον όχι αμελητέο αριθμό των αγνοουμένων αλλά και αιχμαλώτων του ελληνικού στρατού, οι οποίοι βρέθηκαν στο «σιδηρούν παραπέτασμα» με τη βία.⁶⁴

Η Αλβανία και η Βουλγαρία, δύο καθεστώτα ιδεολογικά προσκείμενα στη Σοβιετική Ένωση αλλά και συμμαχικά προς το ΚΚΕ απορρόφησαν δύο βασικά ρεύματα εξόδου προσφύγων. Το πρώτο τον Αύγουστο του 1949 από την περιοχή του Βίτσι-Γράμμου προς την Αλβανία και το δεύτερο τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου από την περιοχή Παγγαίου και της οροσειράς της Ροδόπης προς την Βουλγαρία. Σε ότι αφορά τη Γιουγκοσλαβία, μετά τη ρήξη του Τίτο με τη Σοβιετική Ένωση στα μέσα του 1948, τις αντιπαλότητες που καλλιέργησε η «αντιτιτική εκστρατεία», η χώρα λειτούργησε ως καταφύγιο μεγάλου τμήματος Σλαβομακεδόνων, οι οποίοι κατευθύνθηκαν οριστικά προς Βελιγράδι και Σκόπια. Όσοι προσπάθησαν να διασχίσουν τα σύνορά της, από το

⁶² Ιωάννα Παπαθανασίου, «Πρόσφυγες στις "νέες πατρίδες": η ελληνική διασπορά στις χώρες του "υπαρκτού σοσιαλισμού", στο *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, 11.

⁶³ Στο ίδιο, 12.

⁶⁴ Αντωνίου και Καλύβας, *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου- Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις*, 9.

μέτωπο του Καϊμακτσαλάν, αιχμαλωτίστηκαν.⁶⁵ Να σημειώσουμε ότι μέχρι τη ρήξη του 1948 στο Μπούλκες υπήρχαν πρόσφυγες, οι οποίοι εστάλησαν στην Ουγγαρία και την Τσεχοσλοβακία.

Τα στρατόπεδα του Δημοκρατικού Στρατού, Μπουρέλι και Ελμπασάν στην Αλβανία και Μπερκόβιτσα στην Βουλγαρία έγιναν τόποι υποχρεωτικής διαβίωσης των εκπατρισμένων. Η Βουλγαρία έχοντας περιορισμένο αριθμό στο έδαφός της συνέχισε να τους φιλοξενεί. Η Αλβανία όμως, η οποία βρισκονταν σε δυσχερή οικονομική κατάσταση και επισιτιστική κρίση επέβαλε την μετακίνησή τους σε άλλα ασφαλή σοσιαλιστικά εδάφη. Μέχρι τις αρχές του Δεκεμβρίου 1949, η μετακίνησή τους ολοκληρώθηκε με ευθύνη του ΚΚΕ κάτω από άκρα μυστικότητα.⁶⁶ Οι αφοπλισμένοι αντάρτες του ΔΣΕ μέσα σε αμπάρια εμπορικών πλοίων των οποίων η πορεία ήταν Μεσόγειος-Δαρδανέλια αποβιβάστηκαν στο Πότι της Γεωργίας και έφτασαν στη Σοβιετική Ένωση. Μέσω δρομολογίου Γιβραλτάρ-Ατλαντικός-Βόρεια Θάλασσα μεταφέρθηκαν πολίτες, οι οποίοι αποβιβάστηκαν στα λιμάνια της Πολωνίας και οδηγήθηκαν στη Σιλεσία και την Τσεχοσλοβακία. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού απαγορεύονταν να ανέβει κανείς στο κατάστρωμα, εξαιτίας του φόβου εντοπισμού τους από αέρος. Η διοίκηση του ΚΚΕ, η κεντρική σχολή του κόμματος, τα τεχνικά όργανα, το ραδιόφωνο *Ελεύθερη Ελλάδα* εγκαταστάθηκαν στο Βουκουρέστι.⁶⁷ Έφτασαν στις *νέες πατρίδες* υπό την καθοδήγηση των μηχανισμών του ΚΚΕ και την κρατική μέριμνα των χωρών υποδοχής. Την υγειονομική και επισιτιστική φροντίδα την ανέλαβε ο Ερυθρός Σταυρός της κάθε χώρας.⁶⁸

Με την άφιξή του στις ανατολικές χώρες, το μεγάλο κύμα των προσφύγων διασταυρώθηκε με περισσότερα από 17.000 παιδιά, τα οποία είχαν εγκατασταθεί σε σχολεία και Παιδικούς Σταθμούς στις λαϊκές δημοκρατίες, υπό την ευθύνη της Επιτροπής Βοήθειας στο Παιδί (ΕΒΟΠ). Σύμφωνα με την πρώτη επίσημη καταγραφή του ΚΚΕ, η οποία παρουσιάστηκε στην ΙΙΙ Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ τον Οκτώβριο του 1950, σε σύνολο 55.881 προσφύγων οι 23.045 ήταν άνδρες, οι 14.956 ήταν γυναίκες και 17.520 ήταν παιδιά και έφηβοι από 1-17 ετών.⁶⁹ Σύμφωνα με άλλες πηγές ο αριθμός των παιδιών ανέρχεται από 25.000 έως 28.000 και ο συνολικός αριθμός των προσφύγων υποτιμάται. Οι μυστικές υπηρεσίες των Ανατολικών Χωρών

⁶⁵ Παπαθανασίου, «Πρόσφυγες στις “νέες πατρίδες”: η ελληνική διασπορά στις χώρες του “υπαρκτού σοσιαλισμού”, 12-13.

⁶⁶ Στο ίδιο, 13.

⁶⁷ Ήλιος Γιαννακάκης, «Τα όπλα παρά πόδα—Η εγκατάσταση των προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες», 9.

⁶⁸ Παπαθανασίου, «Πρόσφυγες στις “νέες πατρίδες”: η ελληνική διασπορά στις χώρες του “υπαρκτού σοσιαλισμού”, 13-14.

⁶⁹ Στο ίδιο, 14.

πραγματοποίησαν ακριβείς απογραφές και ο ακριβής αριθμός βρίσκεται στα αρχεία τους.⁷⁰

Κατά τη διάρκεια της εμφύλιας σύγκρουσης και οι δύο αντίπαλοι στρατοί μετακίνησαν παιδιά. Στις 27/02/1948 η κυβέρνηση της Αθήνας, υποκλέποντας ένα μήνυμα από το *Ράδιο Σόφια*, σύμφωνα με το οποίο θα μεταφέρονταν 600 παιδιά στη Βουδαπέστη, ενημερώθηκε για την επικείμενη μεταφορά και κατηγόρησε την ίδια μέρα την κυβέρνηση του Βουνού στην Ειδική Επιτροπή του ΟΗΕ για τα Βαλκάνια. Η διάδοση της κυβέρνησης περί «απαγωγών» των παιδιών από τους αντάρτες, δημιούργησε πανικό στην ελληνική κοινωνία και οδήγησε στην κλιμάκωση του προγράμματος εκκένωσης από την πλευρά της κυβέρνησης. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η προπαγανδιστική δράση όσο και το σχέδιο εκκένωσης αποφασίστηκαν ένα μήνα πριν το ΚΚΕ ξεκινήσει τη δική του μεταφορά παιδιών στην υπερρορία.⁷¹ Η ενέργεια της Αθήνας ονομάστηκε *παιδοφύλαγμα* ενώ η αντίπαλη ενέργεια *παιδομάζωμα*.⁷²

Στις εμπόλεμες περιοχές τα παιδιά ζούσαν υπό το καθεστώς των επιδρομών της αεροπορίας και των βομβαρδισμών του πυροβολικού.⁷³ Παραθέτω εδώ ένα απόσπασμα από τον πληροφορητή μου [Α.Κ.] για το πώς του περιέγραφε η μητέρα του τις αεροπορικές επιδρομές στο χωριό της στην Κόνιτσα, το οποίο τότε λεγόταν Κάντισκο και σήμερα λέγεται Δροσοπηγή: «*Η μητέρα μου, θυμάται, ήταν τριών, τεσσάρων χρονών στο εμφύλιο, όχι λίγο μεγαλύτερη, στον εμφύλιο το '39 είναι γεννημένη, 10 χρονών, 8 χρονών, στον εμφύλιο, πως οι Αμερικανοί έριχναν ναπάλμ. Ήταν η πρώτη φορά που οι Αμερικανοί χρησιμοποίησαν ναπάλμ... Στην Ελλάδα. Ναι. Και.. εκεί στα βουνά γιατί ήταν... ήταν πολλοί από τον Δημοκρατικό Στρατό, τους κυνηγούσαν και έριχναν βόμβες ναπάλμ. Και το θυμάται*». Τα παιδιά παράλληλα αντιμετώπιζαν προβλήματα επισιτισμού αλλά και προβλήματα φοίτησης σε εκπαιδευτικά ιδρύματα.⁷⁴

Στην παγκόσμια ιστορία έχουν καταγραφεί προγράμματα εκκένωσης και μετεγκατάστασης παιδιών. Κατά τη διάρκεια των εμπόλεμων συγκρούσεων η πρόνοια των παιδιών ήταν διαχρονικά σημαντικό πρόβλημα. Και άλλες χώρες κατά τη διάρκεια

⁷⁰ Γιαννακάκης, «Τα όπλα παρά πόδα-Η εγκατάσταση των προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες», 10.

⁷¹ R. Van Boeschoten, L. Danforth, *Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου. Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*, (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2015), 73.

⁷² Βελβενιώτη, «Περί "παιδομαζώματος" και "παιδοφυλάγματος" ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», στο *Το όπλο παρά πόδα-Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, 101.

⁷³ Κώστας Τσίβος, *Ο μεγάλος καϋμός της ξενιτιάς... Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία 1948-1989*, (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2019), 39.

⁷⁴ Στο ίδιο, 39.

του Β' Παγκοσμίου πολέμου υιοθέτησαν πρακτικές απομάκρυνσης. Σημειώνω την μετεγκατάσταση 750.000 ασυνόδευτων βρετανόπουλων από τις πόλεις στην επαρχία για να αποφύγουν τους ναζιστικούς βομβαρδισμούς, καθώς και τη μετανάστευση 67.000 παιδιών από τη Φιλανδία στη γειτονική Σουηδία, ώστε να προστατευτούν από τη Σοβιετική και Ναζιστική εισβολή στη χώρα τους.⁷⁵

Τα παιδιά στην Ελλάδα, έγιναν μέρος του ψυχολογικού παιγνιδιού του ψυχρού πολέμου, έγιναν αφορμή για πολιτική αντιπαράθεση των δύο υπερδυνάμεων και των συμμάχων τους σε διεθνές επίπεδο, καθώς ο ελληνικός Εμφύλιος πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο μιας παγκόσμιας σύρραξης.⁷⁶ Η επίσημη κυβέρνηση της Αθήνας είχε την οικονομική, πολιτική και στρατιωτική στήριξη των ΗΠΑ και των συμμάχων τους, ενώ η Σοβιετική Ένωση και οι λαϊκές δημοκρατίες υποστήριζαν την Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση ή κυβέρνηση του Βουνού.⁷⁷

Τα παιδιά του Εμφυλίου είναι παιδιά που έχουν γεννηθεί ή μεγαλώσει μέσα στον πόλεμο. Δεν μπορούμε να τα δούμε με την έννοια που τους δίνουμε σήμερα. Στην κατοχή κάποια από αυτά είχαν πάρει μέρος στην Αντίσταση ως σύνδεσμοι. Ο πόλεμος είχε συμπεριληφθεί στα παιγνίδια τους. Πολλά από αυτά έπαιζαν με κάλυκες, οβίδες και βλήματα που μάζευαν από τους βομβαρδισμούς. Η έκθεσή τους στη βία, για πολλά από αυτά, ήταν ένα παιγνίδι καταπληκτικό, αν και πολλές φορές απειλούνταν η σωματική τους ακεραιότητα.⁷⁸ Στη δύσκολη ζωή των παιδιών στην ελληνική ύπαιθρο αναφέρεται και ο ιστορικός Βασίλης Δαλκαβούκης σε μια μελέτη του σχετικά με τα παιδιά της δεκαετίας του 1940. Σημειώνει, ότι η έννοια της παιδικής ηλικίας που συναντούμε στην ελληνική ύπαιθρο δεν ακολουθεί τις νεωτερικές εξελίξεις που διαπιστώνουμε την ίδια περίοδο στις αστικές αντιλήψεις. Στην αλλαγή αυτών των αντιλήψεων, δηλαδή της προστασίας αλλά και μεταφοράς των παιδιών σε χώρους ασφαλείς, τόσο από τη δεξιά όσο και από την αριστερά, καθοριστικό ρόλο έπαιξε ο πόλεμος και ειδικά ο Εμφύλιος.⁷⁹

⁷⁵ Van Boeschoten, L. Danforth, *Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου. Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*, 53-54.

⁷⁶ Βελβενιώτη, «Περί “παιδομαζώματος” και “παιδοφυλάγματος” ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», 101.

⁷⁷ Στο ίδιο, 101-102.

⁷⁸ Στο ίδιο, 106.

⁷⁹ Βασίλης Δαλκαβούκης, «Όταν τα παιδιά της δεκαετίας του 1940 αφηγούνται... Όψεις μιας πολλαπλά ενήλικης παιδικής ηλικίας», στο *Ιστορία, Κοινωνία, Πολιτισμός. Αφιερωματικός τόμος για τα 30 χρόνια του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας*, Α. Μάρκου, Ι. Μπακιρτζής, Α. Παληκίδης & Χρ. Παπαγεωργοπούλου (επιμ.) (Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σταμούλης, 2022), 61-78.

Ο πόλεμος που ξέσπασε για τα παιδιά, απασχόλησε έντονα τον Τύπο σε Ελλάδα και εξωτερικό καθώς και τη διεθνή διπλωματία. Η αντιπαράθεση μεταξύ των δύο αντίπαλων παρατάξεων ήταν έντονη μέσω προπαγανδιστικού λόγου και υλικού. Από την πλευρά της ελληνικής κυβέρνησης ενεπλάκη το Παλάτι, ο Στρατός, η Εκκλησία, οργανώσεις θρησκευτικές και παραθρησκευτικές, φιλοκυβερνητικοί σύλλογοι και σωματεία, επαγγελματικές και επιστημονικές ενώσεις, συγγραφείς, καλλιτέχνες, το ραδιόφωνο, το Εθνικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, καθώς και όλος ο αστικός Τύπος. Για τον Δημοκρατικό Στρατό οι τρόποι διαφώτισης ήταν περιορισμένοι λόγω της υπάρχουσας κατάστασης. Η διεθνής κοινή γνώμη ενημερώνονταν από τη Λίγκα για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα και από τον προπαγανδιστικό μηχανισμό του κόμματος. Έβγαιναν στην κυκλοφορία άρθρα, φυλλάδια, φωτογραφίες, λευκώματα, ντοκιμαντέρ. Η κυβερνητική ρητορική ανέβαζε τους τόνους λέγοντας ότι τα παιδιά στο σύνολό τους απήχθησαν από το ΚΚΕ και ως όμηροι κατευθύνονταν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης όπου ανατρέφονταν ως Σλάβοι, γιατί τελικά ο κύριος λόγος ήταν να αφελληνιστούν.⁸⁰ Απέναντι στην κυβερνητική ρητορική το ΚΚΕ πρόβαλε τη δική του θέση. Τα παιδιά του «παιδοφυλάγματος» υποστήριζε, ανατρέφονταν μαθαίνοντας να μισούν τους γονείς τους, οι οποίοι ήταν «Σλάβοι» και «προδότες του ελληνικού έθνους».⁸¹ Παρά τις διαστάσεις που έλαβε το ζήτημα «του δικαίου για τα παιδιά της Ελλάδος» με εμπλοκή του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, κυβερνήσεων πολλών κρατών, του ΟΗΕ, της UNESCO, του Παγκοσμίου Συμβουλίου των Εκκλησιών και πάρα πολλών άλλων, τελικά ένας μικρός αριθμός παιδιών γύρισε από τις παιδουπόλεις στις οικογένειές τους και ένας πολύ μικρότερος επαναπατρίστηκε.⁸²

Στις 10 Ιουλίου του 1947 με Βασιλικό Διάταγμα ιδρύθηκε ο Έρανος «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος». Για τη στήριξη του Εράνου η βασίλισσα Φρειδερίκη απευθύνθηκε και προς το λαό. Μια πενταμελής Εκτελεστική Επιτροπή διοικούσε τον Έρανο και διαχειριζόταν τα χρήματα, τα οποία προέρχονταν από εισφορές, δωρεές και φόρους, τους οποίους ενέκρινε το Υπουργικό Συμβούλιο. Οι «Εντεταλμένες Κυρίες» ήταν αυτές που κινούσαν τα νήματα και πρωτοστατούσαν σε όλες τις προνοιακές και φιλανθρωπικές οργανώσεις. Προέρχονταν από την ανώτερη κοινωνική τάξη και δύο εξ αυτών πρωταγωνιστούσαν, η Αλεξάνδρα Μελά και η Λίνα Τσαλδάρη, χήρα του πολιτικού αρχηγού.⁸³ Μια από τις δραστηριότητες του Εράνου ήταν η ίδρυση

⁸⁰ Van Boeschoten, L. Danforth, *Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου. Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*, 67.

⁸¹ Στο ίδιο, 69-70.

⁸² Μαρία Μποντίλα, «Μείνανε Έλληνες: Η ελληνόφωνη εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων», στο *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, 30-31.

⁸³ Βερβενιώτη, «Περί "παιδομαζώματος" και "παιδοφυλάγματος" ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», 104.

παιδουπόλεων για προσφυγόπουλα άπορα, ορφανά ή εγκαταλελειμμένα, ηλικίας 4 έως 16 ετών. Λειτουργήσαν 53 παιδουπόλεις : 23 στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας, 12 στη Θεσσαλονίκη, 3 στα Γιάννενα, 3 στη Ρόδο, από 2 σε Λαμία και Σύρο και από 1 σε Καβάλα, Αγρίνιο, Βόλο, Λάρισα, Πάτρα, Τήνο, Μυτιλήνη και Κέρκυρα. Η βασίλισσα μέσω του Εράνου δημιούργησε ένα δίκτυο ανθρώπων που κάλυπτε όλη την Ελλάδα.⁸⁴

Βέβαια δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι ο Έρανος αφορούσε τις βόρειες επαρχίες της χώρας. Στη Βόρεια Ελλάδα είχε την έδρα του το Γενικό Αρχηγείο του ΔΣΕ. Οι βόρειες λαϊκές δημοκρατίες, οι οποίες είχαν δημιουργηθεί μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ήταν φιλικά διακείμενες προς το ΔΣΕ και το ΚΚΕ. Επίσης η Βόρεια Ελλάδα εντάχθηκε στο ελληνικό κράτος μετά τους βαλκανικούς πολέμους του 1913 και μετά την μικρασιατική καταστροφή του 1922. Στη «νέα» Ελλάδα εγκαταστάθηκε το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων. Ο πληθυσμός της δεν ήταν εθνοτικά αμιγής. Πόντιοι, Βλάχοι, Πομάκοι, αλβανόφωνοι, σλαβόφωνοι, τουρκόφωνοι ορθόδοξοι και μουσουλμάνοι, αποτελούσαν το πληθυσμιακό της μείγμα. Και παράλληλα, κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, οι εκκενώσεις ορεινών χωριών και η μεταφορά των κατοίκων τους σε γειτονικές πόλεις γίνονταν κυρίως από τη Λαμία και πάνω. Έτσι, ενώ στην αρχή οι εκκενώσεις παρουσιάστηκαν ως μια προσπάθεια καλυτέρευσης των συνθηκών διαβίωσης των παιδιών, στη συνέχεια φάνηκαν τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά και ο στόχος θα μπορούσε να συμπληκνωθεί στη φράση: «να μην απαγάγουν οι κομμουνιστές τα παιδιά της Βόρειας Ελλάδας».⁸⁵

Οι «ανταρτόπληκτοι», των περιοχών αυτών, που υπολογίζονται το 1949 σε 700.000 με 750.000, ήθελαν περίθαλψη και η κυβέρνηση αδυνατούσε. Άλλος ένας στόχος του Εράνου ήταν η συνεργασία με το κράτος ώστε να καταρτιστεί ένα πρόγραμμα «περιθάλψεως με άμεσον προτίμηση την προστασίαν και ανακούφισιν των γερόντων, ασθενών και παιδιών ηλικίας κάτω των 16 ετών».⁸⁶

Από την πλευρά του ΚΚΕ, η μεταφορά των παιδιών γινόταν υπό την επίβλεψη του ΔΣΕ. Όταν τα παιδιά έφτασαν στις λαϊκές δημοκρατίες, η εγκατάστασή τους και η φροντίδα τους αρχικά ήταν ευθύνη της ΕΠΟΝ, του ΚΚΕ, των «αδελφών» κομμμάτων, των Ερυθρών Σταυρών και των οργανώσεων νεολαίων των χωρών υποδοχής. Από τον Μάιο του 1948 συγκροτήθηκε από το ΚΚΕ η «Επιτροπή Βοήθεια στο παιδί» (ΕΒΟΠ), με πρόεδρο τον Πέτρο Κόκκαλη, γιατρό και πρώην καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών,

⁸⁴ Βερβενιώτη, «Περί "παιδομαζώματος" και "παιδοφυλάγματος" ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», 104, 107.

⁸⁵ Van Boeschoten, L. Danforth, *Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου. Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*, 40.

⁸⁶ Βερβενιώτη, «Περί "παιδομαζώματος" και "παιδοφυλάγματος" ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», 104-105.

η οποία επιτροπή ανέλαβε την επίβλεψη του εγχειρήματος.⁸⁷ Σε αυτήν την επιτροπή συνέτρεξαν διάφοροι διανοούμενοι κομμουνιστές, όπως ο Γιώργος Αθανασιάδης και η Έλλη Αλεξίου, οι οποίοι συνέβαλλαν στη σωστή εκπαίδευση των παιδιών. Τα παιδιά μεταφέρθηκαν, καταρχάς στη Γιουγκοσλαβία και την Αλβανία, όπου διέμειναν για ένα χρονικό διάστημα πριν αναχωρήσουν για τις υπόλοιπες λαϊκές δημοκρατίες. Η κάθε χώρα δήλωσε τον αριθμό των παιδιών που μπορούσε να φιλοξενήσει. Η Σοβιετική Ένωση δεν δέχτηκε παιδιά και η Ανατολική Γερμανία δέχτηκε έναν μικρό αριθμό. Τα υπόλοιπα παιδιά μοιράστηκαν στη Βουλγαρία, την Ουγγαρία, την Τσεχοσλοβακία, την Πολωνία και τη Ρουμανία.⁸⁸ Τα όρια ηλικίας τους ήταν από 3 έως 14 χρόνων. Όμως και εδώ όπως και στον Έρανο δεν τηρήθηκαν τα όρια. Υπάρχουν προφορικές μαρτυρίες από μέλη του ΔΣΕ, οι οποίες επιβεβαιώνουν ότι συγκεντρώθηκαν παιδιά, κυρίως αγόρια, που τους έγινε εκπαίδευση στην Ελλάδα ή «έξω» και αμέσως μετά πήραν μέρος σε μάχες. Τα παιδιά αυτά ήταν πάνω από 14 και κάτω από 18 χρονών, γιατί αλλιώς θα είχαν ήδη επιστρατευτεί από τον ΔΣΕ.⁸⁹

Οι ανεπαρκείς αρχειακές πηγές δεν μας επιτρέπουν να γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των παιδιών που μετακινήθηκαν. Επίσης δεν μπορούμε να γνωρίζουμε πόσα μετακινήθηκαν με τις οικογένειές τους ή με τη συγκατάθεσή τους και πόσα παιδιά πήγαν με τους αντάρτες ή τους στρατιώτες χωρίς τη συγκατάθεση των δικών τους ανθρώπων. Υπάρχουν γονείς που δεν ήθελαν να αποχωρισθούν τα παιδιά τους και άλλοι που τα έδωσαν οικιοθελώς, επειδή δεν μπορούσαν να τα θρέψουν, επειδή πίστευαν ότι έτσι θα τα γλίτωναν από τον πόλεμο και την πείνα, είτε ότι με αυτόν τον τρόπο θα τους εξασφάλιζαν ένα καλύτερο αύριο, είτε γιατί θεωρούσαν ότι θα ήταν κάτι προσωρινό. Η μετακίνηση των παιδιών συνδέεται και με το σύνθημα «Όλοι στον πόλεμο! Όλα για τη νίκη!» το οποίο στο τέλος του 1947 διατύπωσε ο Νίκος Ζαχαριάδης. Με την απομάκρυνση των παιδιών η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση δεν είχε πια την ευθύνη για την εξασφάλιση της προστασίας τους, της διατροφής τους και εκπαίδευσής τους στις ανταρτοκρατούμενες περιοχές. Επίσης, λόγω του ότι υπήρχε πρόβλημα στις εφεδρείες του ΔΣΕ, η απομάκρυνση των παιδιών ελευθέρωνε σημαντικό αριθμό γυναικών, οι οποίες επιστρατεύτηκαν από τον ΔΣΕ σε μάχιμα ή επικουρικά σώματά του. Γίνεται αντιληπτό, ότι η φυγάδευση των παιδιών λειτούργησε ανασταλτικά σε οποιαδήποτε σκέψη των γονιών των προσφυγόπουλων για λιποταξία.

⁸⁷ Βερβενιώτη, «Περί “παιδομαζώματος” και “παιδοφυλάγματος” ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», 106-107.

⁸⁸ Μποντίλα, «Μείνανε Έλληνες: Η ελληνόφωνη εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων», 31.

⁸⁹ Βελβενιώτη, «Περί “παιδομαζώματος” και “παιδοφυλάγματος” ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», 107-108.

Οι γονείς αυτοί είχαν επιπλέον λόγους να υπακούν σε οποιεσδήποτε αποφάσεις της κυβέρνησης του Βουνού.⁹⁰ Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι τα μεγαλύτερα σε ηλικία παιδιά, αγόρια και κορίτσια, επιθυμούσαν να φύγουν από την πατριαρχική, κλειστή και αγροτική κοινωνία του χωριού. Και οι δύο κυβερνήσεις, Αθήνας και Βουνού, υπόσχονταν μόρφωση, εκπαίδευση και βασικά καλύτερη διατροφή.⁹¹

Σύμφωνα με την Έλλη Αλεξίου, τα παιδιά που έφευγαν από την Ελλάδα ήταν σε πολύ κακή ψυχολογική και σωματική κατάσταση: «ήταν και αυτά σαστισμένα από την κακομοιριά των χωριών. Τα είδα πεινασμένα, γυμνιτεύοντα, τα μαλλιά τους κολλημένα σαν τσιμέντο, γιατί είχαν μήνες άλυστα. [...] Είχαμε και πολλά παιδιά με πολλές αρρώστιες, όσες προκαλεί ένας πόλεμος. Πολλά με ψώρα, με φθειρίδα, με ρευματισμούς, που έπρεπε να τα προσέξουν να μη γίνουν καρδιακά. Είχαμε μερικά που ήταν τα νεύρα τους από τον πόλεμο πειραγμένα. Τότε άκουσα τη λέξη πολεμίτιδα. Ένα είδος νευρικού κλονισμού».⁹²

Στις χώρες υποδοχής, η φιλοξενία των παιδιών ήταν μια υποχρέωση πολύ δύσκολη. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι αυτές οι χώρες είχαν και οι ίδιες πολλά προβλήματα οικονομικής και πολιτειακής υφής. Ήταν υπεύθυνες για την ένδυση, την υπόδηση, τη στέγαση, το φαγητό. Παράλληλα, μεγάλος αριθμός παιδιών νοσηλεύτηκε σε νοσοκομεία και άλλα ιδρύματα, για μεγάλο χρονικό διάστημα, γεγονός που ανέβασε το κόστος της φιλοξενίας. Τα παιδιά φτάνοντας στα σύνορα κάθε χώρας, δέχονταν τις πρώτες φροντίδες σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους. Από εκεί μετά μοιράζονταν σε κέντρα διαμονής, τους λεγόμενους Παιδικούς Σταθμούς. Τα περισσότερα από αυτά τα κτήρια ήταν μεγάλα, καλοφτιαγμένα, περιουσίες πλουσίων, που με την αλλαγή του καθεστώτος οι κυβερνήσεις τα κρατικοποίησαν και τα παραχώρησαν για τη φιλοξενία των παιδιών. Βέβαια, αυτή η γενναιοδωρία όλων των κυβερνήσεων συνάδει με τις συνθήκες της εποχής. Η πολιτική αλλαγή, η οποία είχε συντελεστεί σε αυτά τα κράτη, δημιουργούσε ενθουσιασμό και μια υπέρμετρη ελπίδα για μια καλύτερη ζωή, γεγονός που προκαλούσε ένα ευνοϊκότερο κλίμα έναντι των προσφύγων. Οι λαϊκές ανατολικές δημοκρατίες, αν και είχαν εσωτερικά προβλήματα, μέσα στο πνεύμα της διεθνούς αλληλεγγύης, πρόσφεραν υλική και ηθική βοήθεια απλόχερα στα παιδιά των Ελλήνων αγωνιστών της ελευθερίας και του σοσιαλισμού.⁹³

⁹⁰ Τσίβος, *Ο μεγάλος καϋμός της ξενητιάς... Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία 1948-1989*, 40-41.

⁹¹ Δελβενιώτη, «Περί “παιδομαζώματος” και “παιδοφυλάγματος” ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», 110.

⁹² Μποντίλα, «Μείνανε Έλληνες: Η ελληνόφωνη εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων», 32.

⁹³ Στο ίδιο, 32.

Το 1945 οι Γερμανοί απελάθηκαν από τα εδάφη στα οποία ζούσαν επί αιώνες, από τις νέες λαϊκές δημοκρατίες. Ολόκληρες περιοχές εκκενώθηκαν από τους γηγενείς πληθυσμούς τους. Η Ρουμανία απέλασε 50.000 Γερμανούς, η Ουγγαρία 250.000, η Πολωνία περίπου 5 εκατομμύρια, η Τσεχοσλοβακία 3 εκατομμύρια. Έτσι οι ανατολικές χώρες διέθεταν εδάφη προς εγκατάσταση των Ελλήνων προσφύγων παρέχοντάς τους στέγη και εργασία.⁹⁴ Η διασπορά των προσφύγων συναρτήθηκε από τις διαθεσιμότητες και τους προγραμματισμούς των χωρών υποδοχής, αλλά και τις προϋποθέσεις που έθετε η ηγεσία του ΚΚΕ. Παρατηρώντας το μοίρασμα των προσφύγων ανά χώρα, μπορούμε να διακρίνουμε τα κριτήρια και τους παράγοντες που εξετάζονταν κάθε φορά.⁹⁵

Στην Τασκένδη, πρωτεύουσα του μακρινού Ουζμπεκιστάν, μεταφέρθηκαν οι αντάρτες του ΔΣΕ. Χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά από την Ελλάδα. Η επιλογή αυτής της τοποθεσίας επιβλήθηκε από τους Σοβιετικούς. Για ποιο λόγο χωρίστηκε το μάχιμο από το μη μάχιμο σώμα των προσφύγων; Η αλλαγή στρατηγικής της Σοβιετικής Ένωσης και η απομάκρυνση των ανταρτών από τα Βαλκάνια, μήπως ήταν μήνυμα προς τους Δυτικούς για κατευνασμό της έντασης στην περιοχή;⁹⁶ Ακριβώς, άλλαξαν οι στρατηγικές επιλογές του κομμουνιστικού κόσμου. Εγκαταλείφθηκε οριστικά η προοπτική συνέχισης της ένοπλης αναμέτρησης στην Ελλάδα, αλλά θεωρήθηκε σημαντική η κυριαρχία του ΚΚΕ πάνω στο σώμα των πρώην μαχητών του ΔΣΕ. Ο προσφυγικός πληθυσμός της Τασκένδης εγκαταστάθηκε σε στρατόπεδα που λειτούργησαν ως χώροι υποδοχής. Η κοινότητα της Τασκένδης υπήρξε η πολυπληθέστερη σε σχέση με άλλες κοινότητες, άλλων χωρών. Η απουσία παιδιών και ο μικρός αριθμός γυναικών, προκάλεσαν στην αρχή πρόβλημα δημογραφικής κανονικότητας, το οποίο όμως αντιμετωπίστηκε μετά το 1951 με τη συνένωση οικογενειών, γάμων και γεννήσεων.⁹⁷

Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα για τους τρόπους ενσωμάτωσης και παραγωγικής διαδικασίας είναι οι πρόσφυγες της Τασκένδης. Ζούσαν σκληρά σε συνθήκες στρατιωτικής πειθαρχίας, εργάζονταν σε μονάδες μεταλλουργίας και σε ένα από τα μοναδικά εργοστάσια παραγωγής βαμβακοσυλλεκτικών μηχανών εκείνης της εποχής. Άλλοι δούλευαν στην οικοδομή και άλλοι, καθώς ήταν ικανοί τεχνίτες, ανοικοδόμησαν

⁹⁴ Γιαννακάκης, «Τα όπλα παρά πόδα—Η εγκατάσταση των προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες», 10.

⁹⁵ Παπαθανασίου, «Πρόσφυγες στις “νέες πατρίδες”: η ελληνική διασπορά στις χώρες του “υπαρκτού σοσιαλισμού”, 16.

⁹⁶ Γιαννακάκης, «Τα όπλα παρά πόδα—Η εγκατάσταση των προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες», 10.

⁹⁷ Παπαθανασίου, «Πρόσφυγες στις “νέες πατρίδες”: η ελληνική διασπορά στις χώρες του “υπαρκτού σοσιαλισμού”, 17.

ολόκληρη την πόλη, μέσα σε αντίξοες συνθήκες, ξεκινώντας από τις δικές τους 14 συνοικίες, τα γνωστά «γκαραντόγκ».⁹⁸

Η Τασκένδη, υπήρξε κέντρο πολιτικών εξελίξεων, παράλληλα με το Βουκουρέστι που ήταν έδρα της ηγεσίας του ΚΚΕ. Σε μια δύσκολη περίοδο της ιστορίας του κόμματος, εσωκομματικών διεργασιών, εσωτερικής αμφισβήτησης του Γενικού Γραμματέα Ν. Ζαχαριάδη και σημαντικών μεταβολών στο διεθνές κομμουνιστικό στρατόπεδο, προκλήθηκαν στον ελληνικό κομμουνιστικό κόσμο έντονες διχαστικές διαμάχες.⁹⁹ Η διαμάχη «ζαχαριαδικών» και «παρτσαλιδικών», στα μέσα της δεκαετίας του 1950, προκάλεσε έντονα και βίαια επεισόδια, ιδιαίτερα στην κοινότητα της Τασκένδης με δεκάδες τραυματίες το Σεπτέμβριο του 1955. Με «τα γεγονότα της Τασκένδης», όπως είναι γνωστά, αποκαλύφθηκε η βαθιά διαίρεση αλλά και η παντελής έλλειψη συντροφικότητας και ανεκτικότητας ανάμεσα στην ηγεσία και τους οπαδούς της.¹⁰⁰

Η Ανατολική Γερμανία υποδέχτηκε αρχικά μόνο παιδιά μαζί με τους ελάχιστους συνοδούς τους. Στη συνέχεια οι Έλληνες που βρέθηκαν εκεί μετά το τέλος του Εμφυλίου, βρέθηκαν να αντιμετωπίζουν όχι μόνο την προσφυγιά, αλλά παράλληλα την ένταξή τους στην κοινωνία μιας ξένης χώρας και τις προκλήσεις που δημιουργούνται από τη γέννηση ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος. Οι Έλληνες πρόσφυγες ήταν παρόντες στην πορεία του ανατολικογερμανικού κράτους από την ίδρυσή του μέχρι τη μέρα που κατέρρευσε το φθινόπωρο του 1989. Όλα αυτά τα χρόνια, ιδίως οι αφοσιωμένοι στο ΚΚΕ, «είχαν την ευκαιρία να διαπιστώσουν ιδίοις όμμασι την ελπιδοφόρα αφετηρία, την προβληματική εξέλιξη, την τραγική διάψευση των ονείρων και το άδοξο τέλος του σοσιαλιστικού πειράματος στην υπερορία». Καθώς ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» κατέρρευσε παρέσυρε μαζί του το όνειρο μιας κοινωνίας δικαίου, χωρίς κέρδη και προνόμια για τους λίγους.¹⁰¹

Από το φθινόπωρο του 1949 έκαναν την εμφάνισή τους οι προσφυγικές εφημερίδες κατά χώρα και παράλληλα και τα παμπροσφυγικά δημοσιογραφικά όργανα. Έτσι στη Ρουμανία είχαμε το πρώτο φύλλο της *Νέας Ζωής*. Στο Βουκουρέστι βρίσκονταν το κεντρικό τυπογραφείο του ΚΚΕ και ο εκδοτικός οργανισμός Νέα Ελλάδα.

⁹⁸ Παπαθανασίου, «Πρόσφυγες στις “νέες πατρίδες”: η ελληνική διασπορά στις χώρες του “υπαρκτού σοσιαλισμού”, 21.

⁹⁹ Αντωνίου και Καλύβας, *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου- Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις*, 10.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, 11-12.

Για τα γεγονότα της Τασκένδης βλ. Θωμάς Δρίτσιος, *Η εξέγερση της Τασκένδης*, Αθήνα: Γλάρος, 1984.

¹⁰¹ Στράτος Ν. Δορδανάς – Βάιος Καλογρηάς, *Οι Ζωές των Άλλων – Η Στάζι και οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Γερμανία (1949-1989)*, (Θεσσαλονίκη: εκδ. Επίκεντρο, 2020), 109.

Σε αυτή την εφημερίδα δούλευε ο πατέρας του πληροφορητή μου [Α.Κ.] μέχρι το 1968 καθώς και ο πατέρας μιας εκ των πληροφορητριών μου, της [Ε.Κ]. Στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας εκδίδονταν η εφημερίδα *Λευτεριά*, περίπου την ίδια χρονική στιγμή. Στη Λαϊκή Δημοκρατία της Ουγγαρίας ο *Λαϊκός Αγώνας*, στη Λαϊκή Δημοκρατία της Τσεχοσλοβακίας ο *Λαϊκός Αγωνιστής*, στη Λαϊκή Δημοκρατία της Πολωνίας ο *Δημοκράτης*, στην Τασκένδη της Σοβιετικής Δημοκρατίας του Ουζμπεκιστάν από τον Νοέμβριο του 1950 επανεκδόθηκε η εφημερίδα του ΔΣΕ, η οποία κυκλοφόρησε πρώτη φορά στο βουνό με τον τίτλο *Προς τη Νίκη*. Η ίδια εφημερίδα μετά το 1956 μετονομάστηκε σε *Νέος Δρόμος*. Η εφημερίδα *Καινούργια Βάρδια* εκδίδονταν στην Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας.¹⁰²

Μαζί με τις εφημερίδες εκδίδονταν περιοδικά σε όλες τις χώρες φιλοξενίας που αναφέρονταν σε γυναίκες και παιδιά. Τον Ιανουάριο του 1950 εκδίδεται ο *Επονίτης*, όργανο των Επονιτών της πολιτικής προσφυγιάς και της νεολαίας, την ίδια εποχή το παιδικό περιοδικό *Αετόπουλα* και από τον Μάρτιο του 1950 το περιοδικό *Η Φωνή της Γυναίκας*, το οποίο ήταν όργανο της Πανελλαδικής Δημοκρατικής Ένωσης Γυναικών. Κοντά σε αυτά τα μηνιαία περιοδικά, από το καλοκαίρι του 1950 εμφανίζεται το περιοδικό *Νέος Κόσμος*, με έδρα το Βουκουρέστι. Είναι το πολιτικό, θεωρητικό περιοδικό της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Αυτό το περιοδικό αντικατέστησε την *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, η οποία όπως και το ΚΚΕ τέθηκε εκτός νόμου από το 1947.¹⁰³

Στα δημοσιογραφικά έντυπα έγραψαν εξαιρετοι επιστήμονες, παιδαγωγοί, εκπαιδευτικοί. Μερικοί από αυτούς είναι οι: Πέτρος Κόκκαλης, Έλλη Αλεξίου, Γιώργος Αθανασιάδης κ.α. Η ζωή των πολιτικών προσφύγων και των προβλημάτων τους ήταν το κεντρικό ζήτημα όλων των δημοσιογραφικών οργάνων. Μέσα από τα έντυπα ήθελαν να βοηθήσουν τον κόσμο της προσφυγιάς να προσαρμοστεί στη νέα του ζωή, στη νέα του δουλειά στα εργοστάσια και στη ζωή της πόλης. Άρθρα, σημειώματα, ρεπορτάζ, ανταποκρίσεις ήταν τα μέσα που βοηθούσαν τους πρόσφυγες να αντιμετωπίσουν τη δύσκολη προσαρμογή τους σε ξένους τόπους με ξένη γλώσσα. Ήταν η ενημέρωσή τους για όλο τον προσφυγικό κόσμο στην υπερορία, αλλά και για τις εξελίξεις στην Ελλάδα.¹⁰⁴

Σχετικά με τις διεργασίες της διάσπασης του ΚΚΕ, ίσως να πρέπει να σημειώσουμε τη σκληρή στάση της Στάζι, του σπαθιού και της ασπίδας του κόμματος,

¹⁰² Χρήστος Τσιντζιλώνης, «Ο Τύπος της πολιτικής προσφυγιάς», στο *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, 47, 50.

¹⁰³ Στο ίδιο, 50.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, 50.

δηλαδή το Υπουργείο Κρατικής Ασφάλειας της Ανατολικής Γερμανίας, το οποίο ιδρύθηκε τον Φεβρουάριο του 1950. Κατέγραφε τις εξελίξεις και παρακολουθούσε τους «διασπαστές», οι οποίοι ανέπτυξαν δράση στην περιφέρεια του Βερολίνου, της Δρέσδης, της Λειψίας και της πόλης Καρλ Μαρξ.¹⁰⁵ Από την αρχή της εγκατάστασή τους στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας, οι πολιτικοί πρόσφυγες έπρεπε να παρέχουν τα απαραίτητα εχέγγυα νομιμοφροσύνης απέναντι Ανατολική Γερμανία και τη Σοβιετική Ένωση. Ένα πρώτο βήμα προς τη σωστή κατεύθυνση ήταν η ενσωμάτωσή τους στις οργανώσεις της Γερμανικής Λαϊκής Δημοκρατίας και του SED, του Σοσιαλιστικού Ενωτικού Κόμματος Γερμανίας. Βέβαια για να εξακριβωθεί η αφοσίωση προς το κομμουνιστικό καθεστώς υπήρχε και η Στάζι, η οποία ως αιχμή του δόρατος, είχε στόχο την έγκαιρη και αποτελεσματική καταπολέμηση του «εσωτερικού εχθρού». Η υπηρεσία αυτή επεδίωκε την επέκτασή της και σε τμήματα μη γερμανικού πληθυσμού, δημιουργώντας κλίμα φόβου, ανασφάλειας και καχυποψίας. Σαφώς και η ελληνική προσφυγική κοινότητα δεν αποτέλεσε εξαίρεση.¹⁰⁶ Βέβαια, στη δεκαετία του 1960 η Λαϊκή Δημοκρατία της Ανατολικής Γερμανίας μετατράπηκε, θα μπορούσαμε να πούμε, σε έναν τόπο όπου μπόρεσαν να συνυπάρξουν διανοούμενοι και κομματικές υπηρεσίες. Λόγω του ιδιότυπου καθεστώτος του Βερολίνου, η συνύπαρξη αυτή θα μπορούσε να ιδωθεί ως ένα «ανοιχτό παράθυρο» προς τη Δύση.¹⁰⁷

Για τους πολιτικούς πρόσφυγες και δη για αυτούς της *πρώτης γενιάς*, η κοινή τους πορεία, η ένταξη και η διαβίωσή τους μέσα στις δομές και τα δίκτυα των κοινωνιών υποδοχής, οι διαπροσωπικές σχέσεις που ανέπτυξαν, δεν αποδείχτηκαν ικανά να κατευνάσουν τη νοσταλγία της πατρίδας. Παρότι σε όλη την υπερορία αντιμετώπιζαν την ιδεολογική προπαγάνδα, την ελλιπή και ελεγχόμενη πληροφόρηση αλλά και τη μετάδοση μιας αρνητικής εικόνας σε ότι αφορούσε την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, δεν σταμάτησαν ποτέ να κοιτούν με λαχτάρα προς την πατρίδα. Παρά το μεγάλο διάστημα της αναγκαστικής προσφυγιάς παρέμειναν δεμένοι με ότι συμβόλιζε και θύμιζε την πατρίδα. Ότι βίωσαν στο παρελθόν, οι ταλαιπωρίες τους, τα τραύματά τους, οι δυσκολίες της καθημερινότητάς τους δεν έσβησαν τον πόθο τους για την επιστροφή τους στην Ελλάδα.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Δορδανάς – Καλογρηάς, «Οι Ζωές των Άλλων – Η Στάζι και οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Γερμανία (1949-1989)», 114.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, 110.

¹⁰⁷ Παπαθανασίου, «Πρόσφυγες στις “νέες πατρίδες”: η ελληνική διασπορά στις χώρες του “υπαρκτού σοσιαλισμού”, 16.

¹⁰⁸ Τσέκου, «Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας, 1948-1982: Πολιτικές ένταξης και στρατηγικές επιβίωσης μιας “προσωρινής διαμονής”», 337.

Στα χρόνια ιδιαίτερα μετά την δικτατορία των συνταγματαρχών στην Ελλάδα, η επιστροφή των πολιτικών προσφύγων ανέβηκε πολύ ψηλά στην καθημερινή ατζέντα. Βέβαια, από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 μέχρι τη δικτατορία, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας είχαν επιστρέψει στην Ελλάδα περίπου επτά χιλιάδες πρόσφυγες. Μετά την μεταπολίτευση το κύμα επιστροφής έγινε πιο έντονο και έτσι μόνο τη διετία 1975-1977 έχουν καταγραφεί περίπου δέκα χιλιάδες νέοι επαναπατρισμοί στην Ελλάδα. Μέχρι τη δεκαετία του 1990 γύρισαν στην πατρίδα περισσότεροι από 45 χιλιάδες πρόσφυγες.¹⁰⁹

Ο επαναπατρισμός των πολιτικών προσφύγων δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Ξεκινώντας από τα πρώτα χρόνια της υπερορίας, όταν το ΚΚΕ εκδήλωνε τη δυσαρέσκειά του σε όσους ήθελαν να αφήσουν τους σοσιαλιστικούς «παραδείσους», μέχρι τα εμπόδια που έθετε το ελληνικό κράτος (π.χ. στέρηση ελληνικής ιθαγένειας) και τις δυσκολίες προσαρμογής που είχαν να αντιμετωπίσουν (π.χ. ελλιπής γνώση ελληνικής γλώσσας για τη δεύτερη γενιά) χιλιάδες πολιτικοί πρόσφυγες σχεδίασαν και πραγματοποίησαν την επιστροφή τους στην Ελλάδα.¹¹⁰

Με το ψήφισμα ΑΖ' 7/12/1947 περί «αποστερήσεως της ελληνικής ιθαγένειας προσώπων δρώντων αντεθνικώς εις το εξωτερικόν» όσοι Έλληνες κατέφυγαν στις ανατολικές λαοκρατίες έχασαν την ελληνική ιθαγένειά τους και το δικαίωμα επιστροφής τους στην πατρίδα. Να σημειώσουμε εδώ, ότι το διάστημα 1953-1954 η κυβέρνηση Κωνσταντίνου Καραμανλή επέτρεψε την επιστροφή ορισμένων εξ αυτών. Μέσα στη δεκαετία του 1960 περίπου χίλιοι πρόσφυγες επαναπατρίστηκαν. Για τον επαναπατρισμό οι διαδικασίες ήταν χρονοβόρες. Ο ενδιαφερόμενος έπρεπε να συμπληρώσει μια αίτηση με τα στοιχεία του και να την υποβάλλει στην Ελληνική Προξενική Αρχή, στην Τοπική Αστυνομική Αρχή του τόπου καταγωγής του και στο Υπουργείο Δημόσιας Τάξης. Για να γίνει δεκτός ο επαναπατρισμός έπρεπε και οι τρεις αυτές αρχές να συμφωνήσουν, αλλιώς ο πολιτικός πρόσφυγας ξεκινούσε από την αρχή την ίδια διαδικασία. Πάγιο αίτημα των πολιτικών προσφύγων ήταν ο ελεύθερος επαναπατρισμός.¹¹¹

¹⁰⁹ Αντωνίου και Καλύβας, *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου- Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις*, 12-13.

¹¹⁰ Στο ίδιο, 13.

¹¹¹ Σαρικούδη, «Όψεις της ζωής των Ελλήνων στην Τσεχία (πρώην Τσεχοσλοβακία): Μια ανθρωπολογική προσέγγιση», 190-191.

Όπως έχουμε ήδη πει, μετά την μεταπολίτευση του 1974 πολλοί πολιτικοί πρόσφυγες πήραν το δρόμο της επιστροφής για την πατρίδα. Τότε στην Ιδρυτική του Διακήρυξη το ΠΑΣΟΚ, στις 3 Σεπτεμβρίου 1974, τάσσεται υπέρ της ελεύθερης επιστροφής των πολιτικών προσφύγων στην πατρίδα. Έτσι προς τα τέλη του 1982, αφού ήδη ήταν κυβέρνηση, ψήφισε «τον ελεύθερο επαναπατρισμό των Ελλήνων το γένος που κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949) και λόγω αυτού κατέφυγαν σε ξένες χώρες ως πολιτικοί πρόσφυγες».¹¹² Μετά από έντονες αντιπαραθέσεις μέσα στη Βουλή ανάμεσα στην αντιπολίτευση και την κυβέρνηση, τον Απρίλιο του 1985 το ΠΑΣΟΚ δημοσίευσε στην *Εφημερίδα της Κυβέρνησης* το νομοσχέδιο στο οποίο διευθετούνταν δύο κρίσιμα ζητήματα για την επιστροφή και τη ζωή των πολιτικών προσφύγων στην Ελλάδα. Το πρώτο ήταν των περιουσιών και το άλλο αυτό του ασφαλιστικού καθεστώτος. Δημιουργήθηκαν έτσι οι προϋποθέσεις για την αποκατάσταση και την ένταξη των πολιτικών προσφύγων στην ελληνική κοινωνία.¹¹³ Καθώς προχωρούν τα χρόνια, οι πολιτικοί πρόσφυγες εντάχθηκαν σε προγράμματα Λαϊκής Κατοικίας, για οικογένειες που δεν διέθεταν κατοικία, αλλά δεν είχαν και την οικονομική δυνατότητα να αποκτήσουν. Ρυθμίστηκε, παράλληλα και η διαδικασία στράτευσης των παιδιών των πολιτικών προσφύγων και παράλληλα τους αναγνωρίστηκε το δικαίωμα εξαγοράς της στρατιωτικής θητείας.¹¹⁴ Οι μόνοι που εξαιρέθηκαν από τις νομικές διαδικασίες ήταν οι μη «Έλληνες το γένος», για τους οποίους το ελληνικό κράτος και οι πολιτικές δυνάμεις σιώπησαν.¹¹⁵ Είναι αυτοί που δεν μπορούσαν να αποδείξουν την ελληνική τους καταγωγή.

¹¹² Σαρικούδη, «Όψεις της ζωής των Ελλήνων στην Τσεχία (πρώην Τσεχοσλοβακία): Μια ανθρωπολογική προσέγγιση», 191.

¹¹³ Ελένη Πασχαλούδη-Στράτος Ν. Δορδανάς, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες και η Ελληνική Πολιτεία, 1946-1989: Από τη στέρηση της Ιθαγένειας στον επαναπατρισμό και την αποκατάσταση, στο *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, 75.

¹¹⁴ Στο ίδιο, 75.

¹¹⁵ Στο ίδιο, 76.

Κεφάλαιο 06

Μαρτυρίες πολιτικών προσφύγων για τον Εμφύλιο, την Υπερορία και τον επαναπατρισμό.

Η ζωή των πολιτικών προσφύγων ήταν ιδιόμορφη και ανομοιογενής. Οι διαφορετικότητες παρουσιάστηκαν από την πρώτη στιγμή της εγκατάστασής τους στις χώρες υποδοχής. Όσο και αν προσπαθούσε το ΚΚΣΕ να τις ομογενοποιήσει, οι σοσιαλιστικές δημοκρατίες του ανατολικού μπλοκ είχαν τις δικές τους ιδιαιτερότητες. Με άλλον τρόπο υποδέχτηκαν τους Έλληνες πρόσφυγες στη Ρουμανία, με άλλον στη Βουλγαρία ή την Τασκένδη.¹¹⁶ Η εργασία, η εκπαίδευση, οι ανθρώπινες σχέσεις που αναπτύσσονταν μεταξύ τους ή με τους γηγενείς βρίσκονταν υπό τον έλεγχο και την επιτήρηση του κόμματος, το οποίο επαγρυπνούσε για τυχόν παρεκκλίσεις από τους κυρίαρχους κανόνες του παιχνιδιού.¹¹⁷

Νέα ήθη, νέα μοντέλα ζωής έπρεπε να τα κατανοήσουν, να τα αποδεχτούν, να τα κάνουν καθημερινή πρακτική. Το μορφωτικό και πολιτιστικό επίπεδο του μεγαλύτερου ποσοστού των πολιτικών προσφύγων ήταν χαμηλότερο σε σχέση με αυτό των χωρών υποδοχής. Στους Έλληνες του Μεσοπολέμου και της Κατοχής ο αναλφαβητισμός ήταν σε υψηλό επίπεδο. Αίτια αυτής της κατάστασης ήταν η καταγωγή τους από χωριά, οι πατριαρχικές δομές των οικογενειών τους, ο χαμηλός αριθμός χειραφετημένων γυναικών καθώς και άλλοι παράγοντες. Με τον ερχομό τους στις χώρες υποδοχής αποδέχτηκαν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο ζωής και την «μαζική κουλτούρα» της φιλοξενούσας χώρας.¹¹⁸ Όπως μου αφηγείται η πληροφορήτριά μου [Κ.Β.]: *«Είναι άνθρωποι σε ένα ξένο κόσμο. Δεν ξέρουν τη γλώσσα, δεν ξέρουν που να πάνε, δεν έχουν δει στη ζωή τους τραμ. Δεν ξέρω, δεν μπορώ να φανταστώ. Δεν έχουν δει στη ζωή τους κινηματογράφο (...) Αλλά και οι γονείς μου δεν περιέγραψαν ποτέ φτώχεια. Ίσα- ίσα, δηλαδή, έκαναν ξένες γλώσσες, εντάξει, έκαναν αναγκαστικά ρωσικά, αλλά μάθαιναν ιταλικά και γερμανικά. Παρακολουθούσαν πάρα πολύ σινεμά. Είχαν συμμετοχή στην Άνοιξη της Πράγας το '68. Ήταν ένας κόσμος πολύ ευρωπαϊκός, ο οποίος δεν είχε καμία σχέση με αυτό που έφεραν οι γονείς τους από την Ελλάδα. Ζήσανε σε έναν άλλο κόσμο, τελείως διαφορετικό»*. Οι πολιτικοί πρόσφυγες

¹¹⁶ Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης, Μαρία Μποντίλα, επιμ., *Το όπλο παρά πόδα- Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, χii.

¹¹⁷ Αντωνίου και Καλύβας, *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου- Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις*, 10.

¹¹⁸ Τσίβος, *Ο μεγάλος καϋμός της ξενιτειάς... Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία 1948-1989*, 169.

ήθελαν να είναι αντάξιοι των προσδοκιών του κόμματος, σωστοί απέναντι στους ντόπιους και συνεπείς με την κομμουνιστική τους συνείδηση. Υπήρχαν πολλές περιπτώσεις καταγγελιών προς το κόμμα ή τις τοπικές αρχές για ύπαρξη αντικομματικών στοιχείων, π.χ. μετά τη διάσπαση του 1968 με τη δημιουργία του ΚΚΕ εσωτερικού.

Οι πολιτικοί πρόσφυγες φτάνοντας στις χώρες υποδοχής τους, είτε είναι μέλη του ΚΚΕ είτε όχι, εμπιστεύτηκαν τη ζωή τους στο κόμμα. Το κόμμα με τους μηχανισμούς του τους καθοδηγούσε και τους παρείχε, σε συνεννόηση με τα αδελφά κομμουνιστικά κόμματα, φροντίδα και λύσεις σε σοβαρά ζωτικής σημασίας προβλήματα αλλά και σε καθημερινά. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από την αφήγηση της πληροφορήτριάς μου [Κ.Β]: *«Έτσι το έχω αντιληφθεί. Δεν ξέρω αν αυτό είναι αλήθεια ιστορικά, αλλά αυτό έχω καταλάβει ότι οι άνθρωποι αυτοί προέρχονται και προστατεύονται με έναν τρόπο από το κόμμα και το κόμμα που εκεί είναι καθεστώς, τους υπερασπίζεται, τους φροντίζει, τους αποζημιώνει για τον αγώνα τους. Αυτό έχω καταλάβει»*. Δεν αντιμετώπιζαν όμως μόνο την προσφυγιά. Έπρεπε να σταθούν στα πόδια τους και να δημιουργήσουν σχέσεις μεταξύ τους. Δεν βρίσκονταν στην υπερορία όλοι με τις οικογένειές τους. Ήταν άνθρωποι μόνοι, χωρίς το συγγενικό πλέγμα γύρω τους, προσπαθώντας να δημιουργήσουν μια ευρύτερη παρέα, καθώς μοιράζονταν το ίδιο όραμα. Πέρα όμως από το πλέγμα των σχέσεων και την προσπάθεια του καθημερινού τους βιοπορισμού, βασικά μέσω της εργασίας τους στα εργοστάσια των σοσιαλιστικών κρατών υποδοχής, η ταυτότητα του κομματικού μέλους τούς παρείχε καλύτερες συνθήκες εργασίας, όπως στον Τύπο και το ραδιόφωνο, καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και επίσης τους πρόσφερε κύρος έναντι των υπολοίπων πολιτικών προσφύγων. Καθώς απομακρύνθηκαν από την πατρική γη, το μεγαλύτερο ποσοστό ένωσε την τύχη του με το γηγενή πληθυσμό, εργάστηκε σε διάφορους χώρους και επαγγέλματα όπως απαιτούσαν οι συνθήκες και ο σχεδιασμός του ΚΚΕ σε αгаστή συνεργασία με τα κομμουνιστικά κόμματα της κάθε Λαϊκής Δημοκρατίας. Οι περισσότεροι εξειδικεύτηκαν στη βιομηχανική παραγωγή για να βοηθήσουν στην ανοικοδόμηση του σοσιαλισμού.

Σε κάθε προσφυγική κοινότητα υπήρχε ο Σύλλογος Πολιτικών Προσφύγων. Οι Σύλλογοι αυτοί, σε ολόκληρη την υπερορία, μεριμνούσαν ώστε ο προσφυγικός πληθυσμός να συμμετέχει στις δράσεις τους, και μέσα από τις συνενυρέσεις τους να δυναμώνει το εθνικό συναίσθημα και να αναπτύσσεται η γνώση της πολιτισμικής ταυτότητας. Χορωδίες, θεατρικές παραστάσεις, χοροί, φεστιβάλ με τραγούδια, ποιήματα και σκετσάκια, παραδοσιακοί χοροί, εορτασμοί εθνικών επετείων, ήταν

μερικές από τις δραστηριότητες των Συλλόγων και όπως συμπληρώνει και ο πληροφορητής μου [Α.Κ.]: *«στη Δρέσδη υπάρχουν 700 Έλληνες και κάθε μήνα 2- 3 φορές γίνονται εκδηλώσεις»*. Παράλληλα με τις συνεντεύξεις στους χώρους που όριζαν οι Σύλλογοι, οι πολιτικοί πρόσφυγες διατήρησαν την ελληνική τους ταυτότητα μέσα από τον ελληνικό τρόπο ζωής τους, τις παρέες τους με άλλους Έλληνες, τα ελληνικά γλέντια, τα ελληνικά ήθη και έθιμα.

Όλοι οι πληροφορητές μου, ο [Α.Κ.], η [Ε.Κ.], η [Ε.Η.], η [Κ.Β.], όλοι μιλούσαν για τις δραστηριότητες, τα φεστιβάλ, τις εορτές που οργάνωναν οι Προσφυγικοί Πολιτιστικοί Σύλλογοι σε κάθε χώρα φιλοξενίας. Οι μαρτυρίες τους αναφέρονται στη Ρουμανία, Τσεχοσλοβακία και Ανατολική Γερμανία. Ένας κύριος βοηθός των Συλλόγων ήταν και ο προσφυγικός Τύπος. Μέσα από τα άρθρα, τα ρεπορτάζ και το φωτογραφικό υλικό μπορούμε να παρακολουθήσουμε την πλούσια πολιτιστική και καλλιτεχνική δραστηριότητα όλου του προσφυγικού κόσμου.¹¹⁹

Στο ερώτημά μου με ποιόν τρόπο γινόταν η εθνική διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς, πέραν του σχολείου, στις σοσιαλιστικές χώρες και πώς διατηρούσαν την ελληνικότητά τους η [Ε.Κ.] μου είπε τα εξής: *«Υπήρχε ο Σύλλογος, υπήρχε Σύλλογος Ελληνικών Προσφύγων όπου διοργανώνονταν τακτικά γιορτές, εκδρομές, γιατί υπήρχαν και σε άλλες πόλεις, υπήρχαν Έλληνες και κάναμε εκδρομές, κάναμε φεστιβάλ, σχεδόν κάθε χρόνο γινότανε φεστιβάλ και εκεί υπήρχαν τραγούδια, υπήρχαν ποιήματα.. υπήρχαν... γι' αυτό δηλ. προετοιμάζαμε τραγούδια, μια μικρή χορωδία υπήρχε... όταν μεγάλωσα εγώ είχα τη χορωδία του Βουκουρεστίου... υπήρχαν μικρά σκετσάκια, θεατρικά και όλα αυτά... είχαμε την κυρία Μερόπη Ράπτη, η οποία μας δίδαξε χορούς, παραδοσιακούς... με αυτόν τον τρόπο ας πούμε, ήμασταν και γιορτάζαμε το ΟΧΙ, την ΕΠΟΝ.. την 25η Μαρτίου... όλες αυτές τις γιορτές...»*. Στο ίδιο ερώτημα η αφηγήτριά μου [Ε.Η.] μου είπε: *«Είχαμε τον Σύλλογο Πολιτικών Προσφύγων που μαζευόμασταν και ήτανε ο πυρήνας των δραστηριοτήτων, κι εκεί πολύ ζωηρή ήμουνα, όλες οι τρεις, δεν χάναμε, είχαμε χορευτική ομάδα, είχαμε χορωδία, είχαμε θεατρική ομάδα. Κάθε Σαββατοκύριακο χορεύαμε, εκεί. Ήταν, πάλι κι αυτό το ρουμάνικο κράτος μας το δώρισε, υπήρχε δηλαδή ένα τεράστιο αρχοντικό στο οποίο τα πάνω ήταν τα γραφεία και κάτω ήταν η αίθουσα για χορό και τέτοια... μαζευόμασταν, ήμασταν κατά κάποιο τρόπο, έτσι είχαμε την ψυχαγωγία μας, με κατεύθυνση Ελλάδα και πάλι Ελλάδα και μόνιμο σύνθημα ήτανε, του χρόνου θα είμαστε στην Ελλάδα»*.

¹¹⁹ Αντωνίου και Καλύβας, *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου- Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις*, 51.

Καθώς τα παιδιά και οι νέοι εντάχθηκαν στο εκπαιδευτικό σύστημα της κάθε χώρας υποδοχής, έμαθαν τη ντόπια γλώσσα, τα ακούσματά τους, η διασκέδασή τους, οι αθλητικές τους δραστηριότητες ήταν στην ξένη γλώσσα. Όσο μεγάλωναν οι συναναστροφές τους, ο κύκλος γνωριμιών τους διευρύνονταν με ντόπιους, και σιγά-σιγά ξέκοβαν από την ελληνική κοινότητα. Αυτό έγινε αντιληπτό από τους υπεύθυνους της Εκπαίδευσης και του Κόμματος, που ευθύνη τους ήταν να κρατήσουν αυτά τα παιδιά Έλληνες διατηρώντας την ελληνική τους ταυτότητα. Εκτός από τα παιδιά που μεταφέρθηκαν εκεί από την Ελλάδα, και μπορεί να θυμόντουσαν εικόνες από την πατρίδα ή και να είχαν σημεία αναφοράς ή και συναισθηματικούς δεσμούς με πρόσωπα και πράγματα από την πατρίδα, υπήρχαν και τα παιδιά που γεννήθηκαν τα πρώτα χρόνια της υποχρεωτικής υπερορίας των γονιών τους ή ήρθαν σε πολύ μικρή ηλικία και δεν διέθεταν μνήμες και ψυχολογικά ερείσματα από την Ελλάδα.¹²⁰

Για την ΕΒΟΠ (Επιτροπή Βοήθειας στο Παιδί) έχουμε ήδη αναφερθεί σε ότι αφορά την υποδοχή και εγκατάσταση των προσφυγόπουλων στις ανατολικές χώρες υποδοχής. Το κύριο όμως μέλημά της ήταν η εκπαίδευση των παιδιών. Το 1956 η ΕΒΟΠ διαλύθηκε και συγκροτήθηκε η Κεντρική ή Συντονιστική Εκπαιδευτική Επιτροπή, η οποία συνέχισε το έργο της.¹²¹ Με έδρα το Βουκουρέστι η ΕΒΟΠ είχε την αρμοδιότητα και ευθύνη για την έκδοση σχολικών και εξωσχολικών βιβλίων, καθώς και το δύσκολο έργο της ανεύρεσης, επιμόρφωσης και διορισμού των δασκάλων και καθηγητών όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης. Χρειάζονταν διδακτικό προσωπικό από τους Παιδικούς Σταθμούς έως και το Πανεπιστήμιο. Παράλληλα ήταν υπεύθυνη για την οργάνωση σεμιναρίων και συσκέψεων εκπαιδευτικού περιεχομένου, για τον επαγγελματικό προσανατολισμό των νέων, για την ομαλή λειτουργία των σχολείων, αλλά και για συγκέντρωση στατιστικών στοιχείων που αφορούσαν σχολεία, δασκάλους, μαθητές όλων των βαθμίδων.¹²² Η ΕΒΟΠ είχε επίσης την ευθύνη της λύσης οποιονδήποτε ειδικών προβλημάτων προέκυπταν σε κάθε χώρα υποδοχής.

Σε κάθε χώρα δημιουργήθηκε η Εκπαιδευτική Επιτροπή, η οποία ήταν υπεύθυνη για τα σχολεία της συγκεκριμένης χώρας. Αυτή η υπηρεσία είχε άμεση σύνδεση με την ΕΒΟΠ, το Υπουργείο Παιδείας και τα ανώτερα αρμόδια όργανα της χώρας. Τα προσφυγόπουλα είχαν την ίδια εκπαίδευση σε όποια χώρα υποδοχής και αν βρίσκονταν. Το ότι οι Έλληνες πρόσφυγες ήταν συγκεντρωμένοι σε ορισμένες περιοχές

¹²⁰ Μποντίλα, «Η εκπαίδευση των παιδιών των πολιτικών προσφύγων στα Ανατολικά κράτη (1950-1964): πλαίσιο και κοινωνικοποίηση», 66-67.

¹²¹ Στο ίδιο, 11-12.

¹²² Στο ίδιο, 12.

των χωρών αυτών διευκόλυνε την εκπαίδευση και τη λειτουργία σχολείων. Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι όλη αυτή η λειτουργία του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος γινόταν με την άδεια αλλά και την υλική και ηθική βοήθεια των χωρών υποδοχής.

Ακολουθώντας το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας διαμονής τους τα παιδιά μπορούσαν να συνεχίσουν τη φοίτησή τους μέχρι και την τριτοβάθμια (πανεπιστημιακή) εκπαίδευση.¹²³ Όπως μου αφηγήθηκε η [Ε.Η.] από την τετάρτη δημοτικού και μετά η ελληνική εκπαίδευσή της περιορίστηκε σε μέρες και ώρες κάθε εβδομάδα, καθώς ακολούθησε το ρουμάνικο σχολείο. Όπως μου είπε, λόγω της δωρεάν παιδείας που ίσχυε, μπορούσε ο καθένας να σπουδάσει αν το επιθυμούσε. Η ίδια έκανε το όνειρό της πραγματικότητα σπουδάζοντας την ιατρική επιστήμη: *«...έδωσα εξετάσεις εισαγωγής στην Ιατρική Σχολή. Δεν πέτυχα το 1ο έτος, το 2ο έτος, πάλι δε πέτυχα, άλλα μπήκα σε σχολή Αδελφών Νοσοκόμων, που μπήκα με άριστα, χωρίς να έχω κουραστεί καθόλου, και στο 3ο έτος πάλι με άριστα μπήκα στη Ιατρική, πάλι χωρίς να κουραστώ καθόλου, γιατί, ότι ήταν, η δουλειά είχε γίνει νωρίτερα. Άρα... τα περισσότερα παιδιά σπούδαζαν γιατί ήταν δωρεάν παιδεία. Άμα δεν ήθελες δε σπούδαζες. Το επίπεδο των σπουδών ήταν υψηλό, αλλά... δεν σε υποχρέωνε κανένας να σπουδάσεις».*

Η άλλη μου πληροφορήτρια η [Ε.Κ], διαμένουσα και αυτή στο Βουκουρέστι, μέχρι την πέμπτη τάξη του δημοτικού, δηλαδή για τέσσερα χρόνια, φοιτούσε σε δύο σχολεία, το ρουμάνικο και το ελληνικό. Επέλεξε μετά, αφού έδωσε εξετάσεις, το Μουσικό ρουμάνικο σχολείο, καθώς ήδη μάθαινε βιολί και ήθελε να ακολουθήσει το δρόμο της μουσικής, ως επάγγελμα: *«...ξεκίνησα και σπούδασα βιολί γιατί ήταν κάτι που μου άρεσε πάρα πολύ. Είδα σε μια συμμαθήτριά μου και είπα στον πατέρα μου... εκείνος ήταν πολύ μερακλής ας πούμε... σαν δάσκαλος έπαιζε μαντολίνο, έπαιζε κιθάρα και μόλις άκουσε για βιολί ενθουσιάστηκε και αμέσως συμφώνησε. Με πήγε ας πούμε σε μουσικό σχολείο... και εκεί συνέχισα μέχρι το τέλος των σπουδών μου».*

Το μεγαλύτερο πρόβλημα των υπευθύνων της εκπαίδευσης ήταν η συγγραφή βιβλίων. Παραθέτω εδώ ένα απόσπασμα από τις σκέψεις της Έλλης Αλεξίου σχετικά με την ανάγκη κυκλοφορίας νέων βιβλίων για την εκπαίδευση στην υπερορία. *«...Μα αν ήταν να ανατυπώσουμε τα αναγνωστικά λόγου χάρη της Ελλάδας, το πράγμα θα ήταν εύκολο και απλό. Μα αυτό δεν μπορούσε να γίνει με κανένα τρόπο. Δεν μπορούσαν να*

¹²³ Μποντίλα, «Η εκπαίδευση των παιδιών των πολιτικών προσφύγων στα Ανατολικά κράτη (1950-1964): πλαίσιο και κοινωνικοποίηση», 12.

μεταφερθούν εδώ ούτε οι παπαδίστικοι τύποι, η θρησκευτική εκμετάλλευση και οι ποικίλες δεισιδαιμονίες (...) ούτε η εσκεμμένη αποσιώπηση των λαϊκών αγώνων κατά των ανθρωποφάγων χιτλερικών, ούτε η προβολή του «αμερικάνικου ενδιαφέροντος»(...) Ούτε η άγνοια της πορείας των κοινωνικών αλλαγών μέσα στην ιστορία της ανθρωπότητας, ούτε η παραγνώριση των εργατικών χειρών και θυσιών της εργατικής τάξης στο προοδευτικό κίνημα... αυτά έπρεπε να τα διδαχτούν τα παιδιά, μα με τι βιβλία...» ¹²⁴

Μετά τις πρώτες δυσκολίες, από τις αρχές του 1950 υπήρχε πληθώρα εκδόσεων καινούριων βιβλίων. Βιβλία για τις εκπαιδευτικές βαθμίδες (Νεοελληνικά Αναγνώσματα, Γραμματική και Συντακτικό, Ιστορία και Γεωγραφία), λογοτεχνικά βιβλία, πολιτικά κείμενα κλασικών Μαρξιστών, μεταφράσεις ντόπιων λογοτεχνών και παιδαγωγών παράλληλα και Ελλήνων λογοτεχνών στη γλώσσα κάθε χώρας. Τα βιβλία τυπώνονταν στην Πολωνία ή το Βουκουρέστι και μοιράζονταν σε όλες τις σοσιαλιστικές χώρες, όπου ζούσαν πολιτικοί πρόσφυγες. Από το 1949 έως το 1956 οι εκδόσεις έφεραν τον τίτλο «Νέα Ελλάδα», από το 1956 έως το 1974 είχαν τον τίτλο «Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις» και από το 1974 οι εκδόσεις σταμάτησαν.¹²⁵ Τα βιβλία μετά το 1955 εκδίδονταν με μεγαλύτερη άνεση και κάτω από διαφορετικές διαδικασίες. Για τη σύνταξή τους ζητήθηκε η γνώμη των υπευθύνων εκπαίδευσης της κάθε χώρας επιδιώκοντας πάντα τη βελτίωση των βιβλίων. Το έργο της συγγραφής ήταν δύσκολο γιατί έπρεπε να καλυφτούν οι πολιτισμικές διαφορές τόσων χωρών, καθώς τα βιβλία ήταν ίδια για όλα τα ελληνόπουλα. Στο κέντρο της παραγωγής όλων αυτών των βιβλίων ήταν η Ελλάδα φωτισμένη από όλες τις πλευρές της, γεωγραφική, πολιτική, κοινωνική, οικονομική. Το στοίχημα ήταν τα παιδιά να αγαπήσουν μια χώρα, η οποία ήταν η πατρίδα τους, και να τη γνωρίσουν καλά, ώστε όταν επιστρέψουν σε αυτή να νιώθουν ότι γεννήθηκαν και μεγάλωσαν σε αυτήν.¹²⁶

Στον αγώνα της πατριωτικής διαπαιδαγώγησης ρίχτηκαν οι γονείς, ως άτομα και ως σύλλογοι, οι δάσκαλοι μέσα και έξω από το σχολείο, οι ελληνικές κοινότητες, οι πολιτικές και πολιτιστικές οργανώσεις καθώς και οι οργανώσεις της νεολαίας. Διακρίνουμε, δηλαδή, μια συντονισμένη προσπάθεια από όλους τους φορείς που περικλείει όλες τις δραστηριότητες των παιδιών, από τις προσωπικές ως και τις δημόσιές τους. Υποστηρικτές όλων αυτών των εκδηλώσεων ήταν οι σοσιαλιστικές

¹²⁴ Μποντίλα, «Η εκπαίδευση των παιδιών των πολιτικών προσφύγων στα Ανατολικά κράτη (1950-1964): πλαίσιο και κοινωνικοποίηση», 21.

¹²⁵ Στο ίδιο, 21.

¹²⁶ Στο ίδιο, 24.

χώρες, που τις επέτρεπαν να πραγματοποιηθούν, αλλά και τις βοηθούσαν υλικά και ηθικά. Οι ανατολικές χώρες κατανόησαν από την πρώτη στιγμή την ανάγκη της ελληνικής αγωγής προσφέροντας τις καλύτερες δυνατές συνθήκες.¹²⁷

Στις σοσιαλιστικές χώρες, άρα και για τις ελληνικές κοινότητες, ο δάσκαλος αποτελούσε κεντρικό πρωταγωνιστή της ζωής των παιδιών. Παίρνοντας στοιχεία από το 11ο Συνέδριο στην Οστράβα της Τσεχοσλοβακίας το 1962, όπου καθορίστηκε «...το συγκεκριμένο καθήκον για τους δασκάλους, να μορφώνουν και να διαπαιδαγωγούν τη νέα γενιά για την κομμουνιστική κοινωνία της οποίας θα γίνει δραστήριος συνδημιουργός», οι δάσκαλοι όφειλαν να είναι σε συνεχή επικοινωνία με τους γονείς των παιδιών, να επισκέπτονται τα σπίτια τους, να ελέγχουν με τα μάτια τους το περιβάλλον της ανάπτυξης των παιδιών και να ενημερώνουν τους γονείς πάνω σε θέματα διαγωγής και επίδοσης των παιδιών τους.¹²⁸ Ξεχωρίζω ένα απόσπασμα από φυλλάδιο με τίτλο «Φροντιστήριο Επιμόρφωσης Δασκάλων» στη Δρέσδη: «Η επιμόρφωση επιδιώκει να βοηθήσει τους δασκάλους να συμπληρώσουν, να τελειοποιήσουν και να εμβαθύνουν συστηματικά τις γνώσεις τους και τις δεξιότητές τους. Η σημασία και η αναγκαιότητα της επιμόρφωσης προκύπτει από τις διαρκώς αυξανόμενες απαιτήσεις που προβάλλονται για τη μόρφωση και διαπαιδαγώγηση των παιδιών και των νέων (...)»¹²⁹

Από τη μεριά τους οι οργανώσεις είχαν την ευθύνη να φροντίζουν ώστε οι γονείς – πολιτικοί πρόσφυγες να έχουν την αρμόζουσα συμπεριφορά απέναντι στους δασκάλους. Ο δάσκαλος χρειαζόταν εκτίμηση, αγάπη και συμπαράσταση από τους γονείς. Το κύρος του έπρεπε να διαφυλάσσεται και να καλλιεργείται στα παιδιά. Οι δάσκαλοι ήταν δημόσιοι υπάλληλοι, πληρώνονταν από τα ανατολικά κράτη και ελέγχονταν από τις υπηρεσίες των χωρών αυτών όπως και οι ντόπιοι εκπαιδευτικοί. Ταυτόχρονα, ανήκαν και στο σύλλογο των Ελλήνων εκπαιδευτικών δεχόμενοι τον έλεγχο της ελληνικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής της χώρας διαμονής τους.¹³⁰

Οι πρώτοι δάσκαλοι που κλήθηκαν να καλύψουν τις θέσεις στα σχολεία δεν πληρούσαν τα τυπικά προσόντα. Ο πληροφορητής μου [Α.Κ.] μας παρουσιάζει τη μητέρα του, η οποία σπούδασε στην Ανατολική Γερμανία για να μπορεί να διδάξει σε

¹²⁷ Μποντίλα, «Η εκπαίδευση των παιδιών των πολιτικών προσφύγων στα Ανατολικά κράτη (1950-1964): πλαίσιο και κοινωνικοποίηση», 67.

¹²⁸ Στο ίδιο, 19.

¹²⁹ Στο ίδιο, 16.

¹³⁰ Στο ίδιο, 19.

σχολείο: «Ναι, και η μητέρα μου ανήκε σε αυτούς που όταν ήρθα στην... και αυτοί άρχισαν να... να... Πήγε σε σχολή, υπήρχε ένα σαν πανεπιστήμιο Γερμανικής γλώσσας για ξένους στην Ανατολική Γερμανία, που διαπαιδαγωγούσαν εκπαιδευτές δασκάλους για να μάθουν στις κοινότητες τις ξένες στην Ανατολική Γερμανία τη γερμανική γλώσσα και ... την ελληνική. Και έτσι εκπαιδεύτηκε και η μητέρα μου, δεν ξέρω... τρία χρόνια πιστεύω και μετά έδινε μαθήματα...».

Οι Εκπαιδευτικές Επιτροπές εκμεταλλεύονταν κάθε ευκαιρία που τους δίνονταν από τις σοσιαλιστικές χώρες υποδοχής για να τονίσουν την αναγκαιότητα της επιμόρφωσης, αλλά και να προτείνουν λύσεις. Σημειώνουμε εδώ ότι, σε μία από τις συσκέψεις εκπαιδευτικών, που πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 1962 στη Λαϊκή Δημοκρατία της Ρουμανίας, προτάθηκε η αξιοποίηση της εμπειρίας και των μεθόδων των ρουμάνων εκπαιδευτικών σχετικά με τη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας.¹³¹ Παράλληλα προέτρεπαν τους εκπαιδευτικούς να παρακολουθούν μαθήματα από ρουμάνους συναδέλφους τους, καθώς και να συμμετέχουν στα παιδαγωγικά φροντιστήρια, τα οποία διοργανώνονταν μια φορά το μήνα από τα τμήματα της ρουμάνικης εκπαίδευσης. Στα τμήματα αυτά συζητούσαν προβλήματα της διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας.¹³²

Ο πληροφορητής μου [Α.Κ.] έζησε στην Ανατολική Γερμανία. Γεννημένος στην Οράντσα της Ρουμανίας, βρίσκεται σε ηλικία 3 ετών, στο Βουκουρέστι, όταν η οικογένειά του μετακόμισε εκεί. Με τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968, όσοι πολιτικοί πρόσφυγες δεν ακολούθησαν το ΚΚΕ εσωτερικού, αναγκάστηκαν από το καθεστώς του Τσαουσέσκου, να φύγουν. Έτσι, η οικογένεια του πληροφορητή μου μετακόμισε στην Ανατολική Γερμανία και συγκεκριμένα στη Λειψία. Ο πατέρας του μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, και στις δύο χώρες, δούλεψε ως αρχισυντάκτης σε εφημερίδες και περιοδικά του κόμματος, πάντα βέβαια με την υποστήριξη των σοσιαλιστικών χωρών. Οι χώρες αυτές διευκόλυναν την έκδοση των δημοσιογραφικών οργάνων, διέθεταν τυπογραφεία και αναλάμβαναν το κόστος έκδοσης και κυκλοφορίας τους.¹³³

Στο περιοδικό *Νέος Κόσμος*, δούλεψε ο πατέρας του [Α.Κ.]: «... το '68 φτάσαμε στην Ανατολική Γερμανία, στη Δρέσδη, όπου εκεί στη Δρέσδη πια, έγινε η σύνταξη που δούλεψε και ο πατέρας μου και η παραγωγή του περιοδικού του ΚΚΕ, και λεγόταν τότε *ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ* και αργότερα μετονομάστηκε με την μεταπολίτευση σε

¹³¹ Μποντίλα, «Η εκπαίδευση των παιδιών των πολιτικών προσφύγων στα Ανατολικά κράτη (1950-1964): πλαίσιο και κοινωνικοποίηση», 16.

¹³² Στο ίδιο, 16.

¹³³ Τσιντζιλώνης, «Ο Τύπος της πολιτικής προσφυγιάς», 47.

ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ και ο πατέρας μου ήταν αρχισυντάκτης και μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ και στη Λειψία ταυτόχρονα ήταν η σύνταξη της ΦΩΝΗΣ της ΑΛΗΘΕΙΑΣ, δηλαδή αυτά τα δύο όργανα, ας πούμε του ΚΚΕ, που γινόταν η παραγωγή μέχρι το '68 στο Βουκουρέστι, γινόταν πια στην Ανατολική Γερμανία από το '68, μετά ο πατέρας μου μόλις έπεσε η χούντα, γύρισε...».

Ο πληροφορητής μου, [Α.Κ.] το 1975 σε ηλικία 15 ετών, είχε την τύχη να φοιτήσει στο Kreuzschule. Το σχολείο αυτό είχε μόνο Γυμνάσιο- Λύκειο, δεν ανήκε στο ανατολικογερμανικό κράτος, αλλά ανήκε στην Ευαγγελική Εκκλησία. Σπουδαίοι διεθνείς μουσικοί υπήρξαν απόφοιτοι αυτού του σχολείου. Σήμερα στις μεγάλες διεθνείς ορχήστρες, συναντούμε αρχιμουσικούς που φοίτησαν σε αυτό. Ο [Α.Κ.] μεγαλώσε ακούγοντας κλασική μουσική στο σχολείο και Χατζιδάκι – Θεοδωράκη στο σπίτι. Καθώς φοιτούσε στο σχολείο του, στη δημόσια σφαίρα εξελίσσονταν το επεισόδιο με τον *Karl Wolf Biermann*. Ο *Biermann*, γερμανός τραγουδοποιός και ποιητής, διαφώνησε με το καθεστώς και του επιβλήθηκε στέρηση ιθαγένειας και εξορία. Το γεγονός αυτό ήρθε να επιβεβαιώσει τις ήδη προσωπικές του διαπιστώσεις για το καθεστώς. Όταν βρέθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα το 1975, αγόρασε το βιβλίο *Arkhipelag Gulag* του Σολζενίτσιν. Το βιβλίο αυτό, το οποίο μιλά για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης αντιφρονούντων στη Σοβιετική Ένωση, εξόργισε τις σοβιετικές αρχές, οι οποίες δεν αντέδρασαν λόγω της παγκόσμιας αναγνωρισιμότητας του συγγραφέα. Επιστρέφοντας με το τρένο ο [Α.Κ.], στα σύνορα της ανατολικής Γερμανίας, στην πόλη *Bad Schandau*, του έγινε έλεγχος, βρήκαν το βιβλίο και του το πήραν. Φτάνοντας στη Δρέσδη, τον πλησίασαν δύο άτομα και τον ενημέρωσαν ότι το βιβλίο που είχε μαζί του ήταν φασιστικό, απαγορευμένο, αντιδραστικό. Τον ενημέρωσαν ότι «...*εξαιτίας του πατέρα σου, ο οποίος είναι σύντροφος, δεν θα σε απελάσουμε από το σχολείο, αλλά αν θα ξανά... Τότε πια κατάλαβα, λέει ο αφηγητής μου, ότι ουσιαστικά αυτά τα πολιτικά γραφεία, αυτοί οι εξουσιαστές, οι μικροαστοί εξουσιαστές, ήταν οι μεγαλύτεροι αντικομμουνιστές και ότι αυτοί θα ήταν οι νεκροθάφτες της κομμουνιστικής ουτοπίας*».

Ο πατέρας του πληροφορητή μου, ανήκε στον σκληρό πυρήνα του ΚΚΕ, διαφωνούσε με τη διάσπαση του '68 και έλεγε ότι, με τη διάσπαση προδόθηκε η ουτοπία για τη δημιουργία ενός καλύτερου ανθρώπινου κόσμου, προδόθηκε η πίστη ότι «*εμείς θα κάνουμε άλλον, άλλον κομμουνισμό*». Όπως συμπληρώνει στην αφήγησή του ο [Α.Κ.] ο πατέρας του ήταν δογματικός με το ΚΚΕ και τον κομμουνισμό, εν τούτοις μπορούσε να συζητά μαζί του ελεύθερα και να του παρουσιάζει τις σκέψεις του και τις αναζητήσεις του. Μέσα σε αυτή τη σχέση και το περιβάλλον στο οποίο μεγάλωσε και διαπαιδαγωγήθηκε αναρωτιόταν: «*με ποιο;... δικαίωμα αυτός ο γέρος Χόνεκερ μου λέει εμένα τί να διαβάσω και πώς να σκέφτομαι; Ήταν μια πολύ απλή ερώτηση. Γιατί; Με*

ποιο δικαίωμα να μου πει αυτός, τί να πω, τί να μην πω, τί να διαβάσω, τί να μη διαβάσω;».

Ο αφηγητής μου, ο οποίος είναι άνθρωπος της τέχνης και της λογοτεχνίας, με πίστη στην ελευθερία του λόγου και της σκέψης, στη ροή της αφήγησής του, μου αφηγήθηκε δύο περιστατικά που εγγράφηκαν στη συνείδησή του και τον ετεροκαθόρισαν. Το πρώτο αφορά στον Μίκη Θεοδωράκη. Ο Θεοδωράκης ήταν ο μέντοράς του στη μουσική. Μαζί του δούλεψε πολλά χρόνια στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Σε μια από αυτές τις συνεργασίες τους στο Gewandhaus (αίθουσα συναυλιών) της Λειψίας, όταν τους είχε καλέσει ο μαέστρος Κουρτ Μαζούρ για να προετοιμάσουν το *Άξιον Εστί* στα γερμανικά, ο Μίκης σε μια στιγμή του είπε: *«Πώς μπορείς να ζεις εδώ; Αν θα ζούσα εγώ εδώ ή θα ήμουν φυλακή ή νεκρός».* Το δεύτερο περιστατικό αναφέρεται σε μια σκέψη του ποιητή Γιάννη Ρίτσου. Σε μια συνομιλία τους, ο ποιητής του είπε: *«τί σχέση έχω εγώ ως κομμουνιστής με έναν Μπρέζνιεφ; Με έναν Ζίφκωφ; Με έναν... Τίποτα. Καμία σχέση. Εγώ είμαι ο κομμουνιστής, όχι αυτοί».*

Οι περισσότεροι πολιτικοί πρόσφυγες πίστεψαν, όπως μου είπε ο πληροφορητής μου [Α.Κ], *«στην ουτοπία του κομμουνισμού... ότι ο κομμουνισμός είναι η πιο ελεύθερη κοινωνία... ότι ο κομμουνισμός ελευθερώνει τον άνθρωπο»* και ταυτόχρονα δεν γνώριζαν τη συμφωνία Στάλιν – Τσόρτσιλ, τη *Συμφωνία των ποσοστών*, για το «μοίρασμα των βαλκανικών χωρών». Παραθέτω λόγια που του είπε ο συνθέτης Μίκης Θεοδωράκης για τη συγκεκριμένη συμφωνία: *«έπρεπε να μας το πει ο Στάλιν, δεν θα βγαίναμε στα βουνά. Αφού εμείς δεν το ξέραμε, γι αυτό πιστεύαμε ότι...»*, πίστευαν στη βοήθεια της Σοβιετικής Ένωσης.

Η [Ε.Η.] γεννήθηκε στην πόλη Τιργκόβιστε της Ρουμανίας το 1952. Είναι από τα παιδιά που έζησε τα πρώτα χρόνια της ζωής της σε Παιδικό Σταθμό, όπως και οι δύο μεγαλύτερες αδελφές της. Μου αφηγήθηκε ότι: *«μέχρι τα 2 με 3 δεν ήξερα ότι έχω κάποια οικογένεια, απλώς ήμουν σε κάποια κατάσταση... με τάιζαν, με ντύνανε, με ρουχαλάκια τα οποία ήταν καλά γιατί κρατούσαν ζέστη, δεν είχαν καμία σχέση με κομψότητα και αυτό είναι λίγο προβληματικό στα μικρά τα κοριτσάκια, εγώ δεν είχα πρόβλημα».* Η οικογένεια του πατέρα της βρέθηκε στο χωριό Καρυδιά Κομοτηνής και της μητέρας της στο Ελληνοχώρι Διδυμοτείχου, όταν ήρθαν πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη. Οι γονείς της σε νεαρή ηλικία, αριστερών πεποιθήσεων, πολέμησαν κατά των κατακτητών στην Κατοχή και με τον Εμφύλιο πέρασαν τα σύνορα και βρέθηκαν στην Βουλγαρία. Συναντήθηκαν για πρώτη φορά σε νοσοκομείο της

Βουλγαρίας. Ο πατέρας της [Ε.Η.] ήταν ανάπηρος αλλά με μεγάλη πίστη και θέληση για ζωή. Μετά από μεγάλα χρονικά διαστήματα σε νοσοκομεία, οι γονείς της βρέθηκαν στο Βουκουρέστι, αφού ήδη είχαν παντρευτεί κρυφά. Όσο οι τρεις αδελφές βρίσκονταν στους Παιδικούς Σταθμούς, οι γονείς τους σπούδαζαν στο Βουκουρέστι ρωσική φιλολογία. Ο πατέρας της [Ε.Η.] ήταν δάσκαλος στην Ελλάδα, και έτσι βρέθηκε να διδάσκει σε παιδιά Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στους Παιδικούς Σταθμούς: «...σε διάφορα κέντρα που συγκεντρωνόταν οι Έλληνες, οι πρόσφυγες και τα παιδιά τους και υπήρχαν σχολεία, ο πατέρας μου ως δάσκαλος ήταν υπεύθυνος για αυτά τα ιδρύματα, εκπαιδευτικά ιδρύματα σε εισαγωγικά ίδρυμα, γιατί ήταν για 20, 30 παιδιά, τα οποία ήταν από διαφορετικές ηλικίες, αλλά που έπρεπε να μάθουν ελληνικά και να μπουν στη νοοτροπία της ιστορίας της Ελλάδος, της γεωγραφίας και γενικά γνώσεων σε ελληνική γλώσσα και όχι σε ρουμάνικη...». Παράλληλα με τη διδακτική του δουλειά, καθώς τελείωσε με άριστα τις σπουδές του ως καθηγητής ρωσικής φιλολογίας και μιλώντας γαλλικά, τούρκικα και ρωσικά, ασχολήθηκε με συγγραφή αλλά και μεταφράσεις έργων.

Η πληροφορήτριά μου συνεχίζοντας μίλησε με αγάπη και θέρμη για τα μαθητικά και φοιτητικά της χρόνια στο Βουκουρέστι. Όταν ρωτήθηκε αν ήξερε την προέλευση των διδακτικών βιβλίων της για την ελληνική της εκπαίδευση, απάντησε: « του Υπουργείου Παιδείας ήτανε, δεν ξέρω... κατά πάσα πιθανότητα περνούσαν από κάποια έγκριση, αλλά θυμάμαι ότι, κάναμε γερή βάση γνώσεων, ξεκινώντας με Μυθολογία, Ιλιάδα και... σκέφτομαι τον... Καζαντζάκης, Λουντέμης, Παπαδιαμάντη, δηλαδή είχαμε, αλλά δεν είχαμε βιβλία από την Ελλάδα, βιβλία... αυτά τα βιβλία υπήρχε... ένας εκδοτικός οίκος στα ελληνικά που έβγαζε αυτά τα βιβλία, δηλαδή Έλλη Παππά ...τα διαβάσαμε, αλλά δεν ήταν από την Ελλάδα».

Στην ερώτηση του υπέβαλα σε όλους τους πληροφορητές μου σχετικά με την αποκωδικοποίηση του Εμφυλίου πολέμου και της εξορίας τους στις πρώην Λαϊκές Δημοκρατίες της ανατολικής Ευρώπης, οι απαντήσεις σχεδόν συμπίπτουν. Για τους πολιτικούς πρόσφυγες της 1^{ης} γενιάς η απάντηση έρχεται μέσω των παιδιών και των εγγονών τους. Πιστεύουν ότι η χαμένη ελπίδα του σοσιαλισμού, η σκληρή επιβίωση στις χώρες υποδοχής, τα νιάτα που πρόσφεραν χωρίς δεύτερη σκέψη, τα πολλά λάθη που έγιναν από το ΚΚΕ δεν αλλάζουν την πεποίθηση ότι ο αγώνας τους άξιζε τον κόπο, γιατί πίστεψαν βαθειά στην ιδέα του κομμουνισμού, γιατί πίστεψαν σε αυτό το κάτι που θα δημιουργούσε έναν καλύτερο κόσμο. Μου αφηγήθηκε συναισθηματικά φορτισμένη η πληροφορήτριά μου[Ε.Η]: «αυτοί οι άνθρωποι, οι γονείς μου και τόσοι άλλοι, θυσιάστηκαν, τραυματίστηκαν, έφτυσαν αίμα, το να τους κριτικάρεις ή να φέρεις κάποιες αντιρρήσεις ή να αμφισβητήσεις κάποια ορθότητα είναι μάταιος κόπος και είναι

και άδικος. Αυτοί ότι είχαν να δώσουν το έδωσαν και το έδωσαν ψυχή τε και σώματι και...».

Κεφάλαιο 07

Επαναπατρισμός

Και οι τέσσερις πληροφορητές μου επέστρεψαν στην Ελλάδα μετά το 1974. Για τις οικογένειές τους η εγκατάσταση στις σοσιαλιστικές χώρες θεωρούνταν προσωρινή. Στην ίδια σκέψη τούς οδηγούσαν και τα λόγια των ηγετικών στελεχών του ΚΚΕ. Όπως μου είπε στην αφήγησή του ο [Α.Κ.] για τον πατέρα του: *«Ήταν στον Δημοκρατικό Στρατό πάνω στα βουνά και τους είπανε, θα βγούμε έξω, θα εκπαιδευτούμε, θα μάθουμε και θα γυρίσουμε. Ναι, θα βγάλουμε ηλεκτρολόγους, μαραγκούς... ξέρω γω αυτό και ότι χρειάζεται για ανοικοδόμηση της πατρίδας (...) ναι, και να βοηθήσουν να... είχαν αυτό, την πεποίθηση ότι θα κάνουμε μια καταπληκτική κοινωνία χωρίς εκμετάλλευση του ανθρώπου»,* το ίδιο αίσθημα προσωρινότητας βίωσε και η οικογένεια της [Κ.Β]: *«Νομίζω όμως ότι δεν ξέρουν για πόσο καιρό θα είναι εκεί. Πηγαίνουν προσωρινά».* Ακόμα και όταν τα χρόνια περνούσαν και το όνειρο της επιστροφής φάνταζε πολύ μακρινό για τις οικογένειες όλων των αφηγητών μου, αλλά και των περισσότερων πολιτικών προσφύγων όπως μας διηγείται η [Ε.Η.] *«...μαζευόμασταν, ήμασταν κατά κάποιο τρόπο, έτσι είχαμε την ψυχαγωγία μας, με κατεύθυνση Ελλάδα και πάλι Ελλάδα και μόνιμο σύνθημα ήτανε, του χρόνου θα είμαστε στην Ελλάδα».* Αλλά και η [Ε.Κ.] για τον ίδιο νόστο μιλάει *«Εμείς έτσι μεγαλώσαμε... πώς να πούμε... με τη σκέψη στην πατρίδα (...) Ναι, ναι, όλα τα χρόνια αυτό λέγαμε ότι θα πάμε...».* Με την ίδια σκέψη και η οικογένεια του [Α.Κ.]: *«Δεν ξέρω, ακριβώς τα αισθήματα των άλλων, αλλά σε εμάς, για τη δική μας οικογένεια ήταν πάντα... μόλις μπορέσουμε θα γυρίσουμε, δηλαδή ήταν... αυτό το... Ναι, η πατρίδα είναι αυτό ίσχυε πάντα».* Και η οικογένεια της [Κ.Β] επιθυμούσε την επιστροφή στην πατρίδα: *«Είναι όμως δεδομένο ότι θα φύγουν από την Τσεχία και θα επιστρέψουν στην Ελλάδα, διότι στην Ελλάδα υπάρχει το πατρικό σπίτι του κάθε παππού και η περιουσία των ανθρώπων αυτών. Ο πατέρας του πατέρα μου ζει αυτά τα 35 χρόνια της ζωής του λέγοντας διαρκώς ότι θα γυρίσουμε, θα γυρίσουμε γιατί έχω μια περιουσία εκεί, έχω σπίτι, έχω χωράφια, δεν ξέρω και εγώ τι... Και γυρίζουν».*

Για τους πολιτικούς πρόσφυγες η «επιστροφή στην πατρίδα» σημαίνει γυρίζω στον τόπο που γεννήθηκα, εκεί που μεγάλωσα, εκεί που έχω τους συγγενείς μου, επιστρέφω σε ένα οικείο περιβάλλον, θα ζήσω ξανά στον τόπο των προγόνων μου.

Μέσα από αυτή την επιστροφή γίνεται η επανασύνδεση σχέσεων και ανθρώπων.¹³⁴ Ωστόσο για πολλούς επαναπατρισθέντες η επιστροφή στην πατρίδα και τους ανθρώπους τους δεν ήταν όπως την είχαν οραματιστεί. Διαπίστωσαν με τον πλέον σκληρό τρόπο ότι με την επιστροφή τους δεν γυρνούν το χρόνο πίσω. Οι πρόσφυγες γύρισαν ο καθένας στη δική του πόλη, στο δικό του χωριό αλλά ανακάλυψαν ότι τίποτα δεν ταυτίζονταν με τις αναμνήσεις τους.¹³⁵

Για πολλούς πρόσφυγες της πρώτης γενιάς ήταν πάρα πολύ δύσκολο να αναγνωρίσουν τον τόπο στον οποίο μεγάλωσαν. Συνειδητοποίησαν ότι οι εικόνες που τους συνόδευσαν στα χρόνια στην υπερορία δεν ήταν τίποτα άλλο από ωραιοποιημένες εικόνες που κατασκευάστηκαν από το μυαλό τους όλα αυτά τα χρόνια της προσφυγιάς. Όπως άλλαξαν οι ίδιοι άλλαξε και ο τόπος τους.¹³⁶ Η επάνοδός τους ήταν αρκετά ψυχοφθόρα. Η Ελλάδα της δεκαετίας του 1940 δεν υπήρχε πια. Αγνοούσαν στην υπερορία τον οικονομικό και κοινωνικό εκμοντερνισμό της χώρας που είχε συντελεστεί ήδη από τη δεκαετία του 1950.¹³⁷

Όπως είπαμε και νωρίτερα, για τις οικογένειες των πληροφορητών μου η επιστροφή στην πατρίδα ήταν μονόδρομος. Στην αφήγηση όμως της [Κ.Β.] υπάρχει μια αναφορά που σχετίζεται με τους γονείς της, οι οποίοι γεννήθηκαν στην Τσεχία και ήταν η δεύτερη γενιά πολιτικών προσφύγων. Μας παραθέτει το εξής: *«Η δεύτερη γενιά, οι γονείς μου δηλαδή, δεν θέλουν να επιστρέψουν και κατηγορηματικά νομίζω δεν θέλει να επιστρέψει κανένας από τη δεύτερη γενιά των πολιτικών προσφύγων. Όλοι μπορεί να έχουν ελληνική καταγωγή, όμως έχουν μια τσεχική κουλτούρα, μια τσεχική νοοτροπία, η εκπαίδευση τους είναι τσεχική, δεν τους αφορά η Ελλάδα παρά μόνο σαν ιδέα ή σαν έναν ιδανικό προορισμό διακοπών»*. Καθώς οι επαφές με τους συγγενείς τους στην Ελλάδα δεν ήταν εφικτές, όλο σχεδόν το διάστημα της προσφυγιάς, η δεύτερη γενιά έζησε, μορφώθηκε και γαλουχήθηκε σε ένα περιβάλλον πολύ διαφορετικό από αυτό που κουβαλούσαν στο μυαλό και στην καρδιά τους οι πρόσφυγες της πρώτης γενιάς. Οι νέοι αυτοί άνθρωποι επαναπατρίστηκαν ακολουθώντας την επιθυμία των γονιών τους. Φτάνοντας όμως στην Ελλάδα

¹³⁴ Σαρικούδη, «Όψεις της ζωής των Ελλήνων στην Τσεχία (πρώην Τσεχοσλοβακία): Μια ανθρωπολογική προσέγγιση», 199.

¹³⁵ Στο ίδιο, 199.

¹³⁶ Στο ίδιο, 199.

¹³⁷ Κατερίνα Τσέκου, «Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας» στο *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, 103.

συνάντησαν κάποιους συγγενείς, οι οποίοι τους αντιμετώπισαν ουσιαστικά ως αγνώστους. Η επιφυλακτικότητα και η καχυποψία όχι μόνο των συγγενών αλλά και της ελληνικής κοινωνίας ήταν άλλη μια τραυματική εμπειρία. Συνεχίζει την αφήγησή της η [Κ.Β.] λέγοντας ότι: «Όταν γυρίζουν πάντως, υπάρχει απλώς μια υποδοχή από ένα χωριό που δέχεται κάποιους ανθρώπους που επιστρέφουν από το εξωτερικό. Όμως δεν είναι άνθρωποι αγαπητοί. Είναι άνθρωποι κομμουνιστές. Είναι άνθρωποι δακτυλοδεικτούμενοι και είναι άνθρωποι που έχουν επιστρέψει να πάρουν την περιουσία του (...) ενώ δεν τους ανήκει. Δηλαδή ο παππούς μου θεωρεί ότι του ανήκει η περιουσία του πατέρα του, ίσως, ενώ όσοι έχουν μείνει από αυτήν την οικογένεια, θεωρούν ότι η περιουσία του δεν του ανήκει. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα πάρα πολλά δικαστήρια που έκανε ο παππούς. Δεν ξέρω με τι αντοχές και τι χρήματα. Διεκδικώντας αυτό που θεωρούσε ότι του αναλογεί. Κατάφερε να πάρει αυτό το σπίτι, το πατρικό και κάποια χωράφια, αλλά με πολύ μεγάλο κόπο. Δεν υπάρχουν στην πραγματικότητα συγγενείς. Οι συγγενείς είναι... είναι μια θεωρία. Υπάρχουν... οι σύντροφοι που άλλος έχει έρθει και έχει πάει στην Κατερίνη, άλλος έχει πάει στην Λάρισα, άλλος έχει πάει στην Θεσσαλονίκη, άλλος έχει πάει στην Αθήνα, άλλος έχει γυρίσει στο χωριό του.... Όλοι πια είναι πάλι σκόρπιοι. Είναι οι σύντροφοί τους από την Τσεχία που γυρίζουν στον τόπο της καταγωγής τους, στον οποίο είναι ξένοι».

Γίνεται αμέσως αντιληπτό, ότι η προσαρμογή στην καινούρια ζωή στην Ελλάδα δεν ήταν καθόλου εύκολη υπόθεση. Δανείζομαι την επισήμανση της Μπούσχοτεν για τους πολιτικούς πρόσφυγες από το Ζιάκα Γρεβενών, σύμφωνα με την οποία «η απομυθοποίηση που συνόδευε τον επαναπατρισμό τους προκάλεσε δυσβάσταχτη ψυχολογική πίεση, ασταθείς προσωπικές σχέσεις, ακόμα και αυτοκτονίες».¹³⁸ Τα λόγια της Μπούσχοτεν επιβεβαιώνονται μέσα από την αφήγηση της [Κ.Β.] σχετικά με τη ζωή των γονιών της στην Ελλάδα, «Είναι αδύνατο να προσαρμοστούν σε αυτό το περιβάλλον. Το περιβάλλον είναι τελείως κόντρα σε εκείνο στο οποίο έχουν εκπαιδευτεί οι ίδιοι και στην προσπάθειά τους να προσαρμοστούν σε μια γλώσσα που δεν μιλούν καλά, σε μια κουλτούρα η οποία τους είναι νομίζω εντελώς άγρια, στρέφονται και οι δύο στο ποτό, πέθαναν και οι δυο αλκοολικοί, πάρα πολύ νέοι». Δυσκολίες αντιμετώπισε με τον επαναπατρισμό της και η [Ε.Η] από τους συγγενείς της, αλλά και το επαγγελματικό της περιβάλλον: «...τα πρώτα τρία χρόνια απογοητεύτηκα πάρα πάρα πολύ γιατί δεν αντιμετώπισα.... φιλική, έτσι, δεν είχα φιλική αντιμετώπιση. Υπήρχε πάρα πολλή χολή, μίσος, φθόνος, ζήλια, όλα τα καλά μέσα σε ένα καλάθι. Και το πιο σημαντικό, ενώ υπήρχαν κάποιες εκκρεμότητες οικονομικές... δεν δόθηκαν λύσεις,

¹³⁸ Σαρικούδη, «Όψεις της ζωής των Ελλήνων στην Τσεχία (πρώην Τσεχοσλοβακία): Μια ανθρωπολογική προσέγγιση», 199.

δηλαδή μια ελπίδα ότι θα έχουμε κάποια βοήθεια, σχετίζονταν με κάποιες περιουσίες που εξαφανίστηκαν, δεν δόθηκαν λύσεις, πληρώσαμε δικηγόρους και ατελέσφορη και ατέρμονη μάχη με κάτι που δεν το κερδίσαμε ποτέ... όποιος μπορούσε έκλεβε, έλεγε ψέματα, παραποιούσε ό, τι μπορείς να φανταστείς». Για την [Ε.Κ.] ο επαναπατρισμός της ήταν αρκετά εύκολος σε αντίθεση με τον πατέρα της. Ο πατέρας της ήταν σλαβόφωνος, κατάγονταν από την Φλώρινα, από το χωριό Αρμένσκον, η σημερινή ονομασία του χωριού είναι Άλωνα. Πολέμησε στο πλευρό του ΔΣΕ, μετά το Εμφύλιο βρέθηκε στην Τασκένδη και από εκεί μετά το 1950 στο Βουκουρέστι. Εργάζονταν στην εφημερίδα *Νέα Ζωή* μέχρι τη συνταξιοδότησή του. Όπως μου διηγήθηκε μιλούσε πολύ καλά ελληνικά, γιατί σπούδασε δάσκαλος τα χρόνια πριν τον πόλεμο του 1940: *«συμμετείχε στο αλβανικό μέτωπο και τιμήθηκε...(κλαίει) με χρυσό μετάλλιο από το βασιλιά. Μετά γυρίζοντας στο χωριό ήταν δάσκαλος στο χωριό ο πατέρας μου. Ως παιδί ορφανό... τον σπούδασαν ας πούμε... νομίζω η ελληνική πολιτεία τον σπούδασε στην ελληνική γλώσσα, παρόλο που στο σπίτι δεν μιλούσαν αυτή τη γλώσσα, η γιαγιά μου δεν ήξερε καθόλου να μιλάει. Τον σπούδασαν και επέστρεψε στο χωριό όπου δίδαξε πολλά χρόνια, μέχρι που απολύθηκε λόγω πολιτικών πεποιθήσεων. (Η φωνή της σπάει σε πολλά σημεία)».*

Η πολιτική ευθυγράμμιση του ΚΚΕ με την Κομιντέρν, από το 1924 μέχρι το 1935, για την ανάγκη ίδρυσης ενός ανεξάρτητου μακεδονικού κράτους, δημιούργησε μεγάλες αντιθέσεις ανάμεσα στα μέλη του κόμματος αλλά και στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας. Οι σοβιετικοί πίεζαν την ηγεσία του ΚΚΕ ώστε να συμμορφωθεί με τις απαιτήσεις του κομμουνιστικού κινήματος στα Βαλκάνια.¹³⁹ Παράλληλα με τις αντιδράσεις των στελεχών και μελών του ΚΚΕ, ο Τύπος και η κυβέρνηση έδειξαν την οργή τους. Ο Τύπος με αρθρογραφία και η κυβέρνηση με διώξεις, φυλακίσεις και εξορίες. Το ΚΚΕ για πολλά χρόνια υποστήριζε τη δημιουργία μιας ενιαίας και ανεξάρτητης Μακεδονίας. Η στάση του αυτή ήταν καταστροφική για την αποδοχή του στο ελληνικό εκλογικό σώμα, το οποίο θεωρούσε προδοσία οποιαδήποτε αναφορά στη διάθεση ελληνικών περιοχών σε ξένες χώρες.¹⁴⁰

Το 1935 η Κομιντέρν είχε νέες προτεραιότητες. Δεν ενδιαφερόταν πια για την ανάγκη κομμουνιστικής επανάστασης, αλλά για τη δημιουργία ενός αντιφασιστικού μετώπου. Άλλαξε θέση και το ΚΚΕ. Άφησε το όραμα της ενωμένης και ανεξάρτητης Μακεδονίας και υποστήριζε τον αγώνα για την «απόλυτη ισοτιμία δικαιωμάτων των

¹³⁹ Ραϋμόνδος Αλβανός, «Σλαβόφωνοι και Πρόσφυγες-Κράτος και πολιτικές ταυτότητες στη Μακεδονία του μεσοπολέμου», 3^η έκδ. (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2022), 42.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, 43.

εθνικών μειονοτήτων». Για τους Έλληνες κομμουνιστές, στις εθνικές μειονότητες συμπεριλαμβάνονταν και η (σλαβο)μακεδονική εθνότητα. Μετά το 1934, το ΚΚΕ δημιούργησε στην ελληνική Μακεδονία πυρήνες της ΕΜΕΟ (ενωμένης) και με όχημα τον *Ριζοσπάστη* άρχισαν να δημοσιεύονται οι πρώτες δηλώσεις σλαβόφωνων κομμουνιστών, ανθρώπων που ζούσαν στην ελληνική Μακεδονία, ότι δεν ήταν ούτε Έλληνες, ούτε Σέρβοι, ούτε Βούλγαροι αλλά Μακεδόνες.¹⁴¹ Η πολιτική αυτή του ΚΚΕ και της Κομμουνιστικής Διεθνούς δεν είχε σοβαρή επίδραση στις πολιτικές συμπεριφορές των σλαβόφωνων. Δημιουργούσε όμως αίσθημα απειλής η παρουσία των σλαβόφωνων στους Έλληνες πολιτικούς και την ελληνική κοινωνία. Αυτά τα δύο ζητήματα που έθεταν οι κομμουνιστές στον Μεσοπόλεμο (ύπαρξη ξεχωριστού μακεδονικού λαού και δημιουργία ανεξάρτητου μακεδονικού κράτους) μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου απέκτησαν νέα δυναμική. Μέσα από τις νέες δυνάμεις ισχύος ο κομμουνισμός συναντήθηκε με τον εθνικισμό ξανά, αλλά με τη διαφορά ότι τώρα η Γιουγκοσλαβία προωθούσε το όραμα της μιας Μακεδονίας που θα συμπεριλάμβανε τα τρία βαλκανικά κομμάτια της.¹⁴²

Στα χρόνια του Μεσοπολέμου, από το 1922 έως το 1936, οι σλαβόφωνοι είδαν η ζωή τους να αλλάζει προς το καλύτερο. Το ελληνικό κράτος υλοποίησε πολλές από τις υποσχέσεις που τους έδιναν οι Βούλγαροι κομιτατζήδες, στις αρχές του αιώνα για να αποσπάσουν την υποστήριξή τους. Η διανομή της γης, η δωρεάν εκπαίδευση, η ίδρυση σιδηροδρόμων και γεωργικών τραπεζών ήταν μερικά από αυτά. Με την ένταξή τους στο ελληνικό κράτος, η συγκέντρωση του σίτου από το κράτος τους έδωσε καλύτερες τιμές από την αγορά και η μείωση της φορολογίας τους δημιούργησε νέα δεδομένα και καλύτερες συνθήκες ζωής.¹⁴³ Άρχισαν να ψηφίζουν, να στέλνουν τα παιδιά τους στα σχολεία, να προσανατολίζονται προς την ειρηνική συνύπαρξη με τους πρόσφυγες και άλλους ελληνόφωνους ντόπιους. Αποτελούσαν μια εθνοτική διακριτή ομάδα, αλλά αυτή η διαφορετικότητα δεν δημιουργούσε τέτοια πολιτικά αποτελέσματα σύμφωνα με τα οποία να θεωρήσουμε ότι δρούσαν ως εθνοτική μειονότητα. Η πολιτική τους συμπεριφορά δεν διαφοροποιήθηκε περισσότερο από άλλων γηγενών στη Μακεδονία.¹⁴⁴

¹⁴¹ Αλβανός, «Σλαβόφωνοι και Πρόσφυγες-Κράτος και πολιτικές ταυτότητες στη Μακεδονία του μεσοπολέμου», 44.

¹⁴² Στο ίδιο, 44.

¹⁴³ Στο ίδιο, 244.

¹⁴⁴ Στο ίδιο, 246-247.

Κατά τη διάρκεια της μεταξικής διακυβέρνησης υπονομεύτηκε σοβαρά η διαδικασία ενσωμάτωσης των σλαβόφωνων στο ελληνικό εθνικό κράτος. Η σλαβοφωνία ποινικοποιήθηκε, υπήρξαν εκτοπισμοί, απαγορεύτηκε η αγορά γης σε «υπόπτους», υπήρξαν διακρίσεις σχετικά με το δικαίωμα της καπνοκαλλιέργειας, απαγορεύσεις εκτροφής κατσικιών, υποβολή προστίμων για διάφορους λόγους. Όλα τα παραπάνω θεωρήθηκαν από τους σλαβόφωνους ως ευθεία βολή του κράτους εναντίον τους και εναντίον της καθημερινότητάς τους. Ένιωσαν ότι το κράτος τους αντιμετώπιζε ως ύποπτους και δυνητικά επικίνδυνους. Ήταν μια απειλή για το ίδιο το κράτος.¹⁴⁵ Για το καθεστώς Μεταξά οι σλαβόφωνοι ήταν ο δούρειος ίππος του βουλγαρικού επεκτατισμού. Στις συνθήκες του καθεστώτος η σλαβική γλώσσα έρχονταν σε ευθεία σύγκρουση με την ελληνική ταυτότητα και οι φορείς της, ακόμα και Έλληνες Μακεδονομάχοι, υπέστησαν δίωξεις. Καθώς ο κοινοβουλευτισμός δεν λειτουργούσε, ο μηχανισμός ενσωμάτωσής τους στην ελληνική κοινωνία διεκόπηκε. Οι σλαβόφωνοι έχοντας χάσει τη σύνδεσή τους με τους «δικούς τους» πολιτευτές αισθάνονταν ότι βρίσκονταν εκτός πολιτικού παιχνιδιού.¹⁴⁶

Η έντονη παρέμβαση του κράτους στην καθημερινότητά τους έχοντας ως απότερο σκοπό το βίαιο εξελληνισμό τους, δημιούργησε σε κομμάτι του σλαβόφωνου πληθυσμού, έχθρα απέναντι στο ελληνικό κράτος συνολικά. Ο κοινωνικός και οικονομικός αποκλεισμός τους από το μεταξικό καθεστώς, διαμόρφωσε τις συνθήκες για προσφυγή σε βίαιες επιλογές, όταν οι περιστάσεις θα το επέτρεπαν. Η αποξένωσή τους από το ελληνικό κράτος είχε δυσμενείς συνέπειες κατά τη δεκαετία του 1940 όταν άλλαζαν οι συσχετισμοί δυνάμεων. Μέρος των σλαβόφωνων συνειδητοποίησε ότι είχε τη δυνατότητα να διεκδικήσει μια άλλη εθνική ταυτότητα και να στραφεί εναντίον της Ελλάδας. Στη διάρκεια της Κατοχής αλλά και κατά τον Εμφύλιο η ανάπτυξη της (σλαβο)μακεδονικής εθνικής ιδεολογίας είχε ως σημείο αναφοράς την καταπιεστική πολιτική του μεταξικού καθεστώτος απέναντί τους.¹⁴⁷

Συνεχίζοντας την αφήγησή της η [Ε.Κ] μου περιέγραψε ένα περιστατικό σχετικά με τον επαναπατρισμό του πατέρα της, που δείχνει τις δυσκολίες που συνάντησαν οι πολιτικοί πρόσφυγες στη διαδικασία επιστροφής τους στην πατρίδα. Αποτυπώνεται η περιρρέουσα κατάσταση και τα «παραθυράκια» που έψαχναν στην ελληνική κρατική διοίκηση για να μπορέσουν να πετύχουν το ποθητό. Μου αφηγήθηκε: «εγώ ήρθα τον

¹⁴⁵ Αλβανός, «Σλαβόφωνοι και Πρόσφυγες-Κράτος και πολιτικές ταυτότητες στη Μακεδονία του μεσοπολέμου», 248.

¹⁴⁶ Στο ίδιο, 248.

¹⁴⁷ Στο ίδιο, 248.

Αύγουστο, τον Σεπτέμβριο έπιασα δουλειά και ο πατέρας μου ήρθε πριν την Πρωτοχρονιά. Βέβαια εκείνο το πρώτο διάστημα ο πατέρας μου δεν είχε... δεν του έδιναν άδεια επαναπατρισμού, δεν έπαιρνε, γιατί ήταν από τη Βόρεια Ελλάδα και ήταν και σλαβόφωνος. Και υπάρχουν και πάρα πολλοί, οι οποίοι δεν πήραν ποτέ και πεθάνανε στο εξωτερικό (...) ο θείος μου, ο αδερφός της μάνας μου λέει έχουμε τον Καστανίδη, ο οποίος είναι από τα μέρη μας... από τα μέρη μας... και ο Καστανίδης τότε ήταν υφυπουργός Εσωτερικών, στον Κουτσόγιωργα, στον Κουτσόγιωργα. Και είπε ο θείος να πάμε... και ο Καστανίδης λέει: «Ελάτε να του μιλήσετε... κατευθείαν στον υπουργό». Πάω και του λέω αυτό και αυτό... ο πατέρας μου θέλω, αυτό.. Λέει: « Όχι, δεν θα του δώσουμε ποτέ». Μα είναι Έλληνας πολίτης, του λέω. «Θα του πάρουμε ξανά την ιθαγένεια». Έτσι μου είπε, έτσι (...) Ναι, ήρθε, αλλά δύσκολα. Αυτή ήταν η αντιμετώπιση, αυτή ήταν η αντιμετώπιση. Ναι, αυτή ήταν...».

Τελικά ο ελεύθερος επαναπατρισμός έγινε πράξη για τους περισσότερους από του πολιτικούς πρόσφυγες. Στην μακροχρόνια παραμονή τους στην υπερορία διατήρησαν την ελληνικότητά τους προσβλέποντας πάντα στην επιστροφή τους. Ο νόστος του ξενιτεμένου. Ίσως εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι, όλοι οι πληροφορητές μου στις προφορικές τους μαρτυρίες, αν και έχουν σκοπό της ζωής τους την επιστροφή, μιλούν με λόγια ευγνωμοσύνης για τη ζωή που τους προσέφεραν οι χώρες υποδοχής τους. Αναγνωρίζουν όλοι, ότι οι ίδιες συνθήκες διαβίωσης ίσχυαν και για τους πολίτες των χωρών υποδοχής. Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση της [Ε.Η] η οποία αναφέρεται στη Ρουμανία: *«άνοιξε τα χέρια της και μας δέχτηκε, μιλάμε για χιλιάδες κόσμος που ήρθε, που ήταν προβληματικός κόσμος, που δεν μιλούσε ρουμάνικα, δεν ήξερε τι του γίνεται, κι όμως μας δέχτηκαν με ίδια αντιμετώπιση, δηλαδή ίδιες τιμές στα νοίκια ή τίποτα δεν υπήρχε διαφορά ανάμεσα μας. Η διαφορά δημιουργήθηκε μετά το 1965, όταν άρχισαν οι πολιτικές διαφοροποιήσεις...».*

Οι πολιτικοί πρόσφυγες επέστρεψαν στην πατρίδα ως άτομα με συγκεκριμένα βιώματα και καθορισμένες σχέσεις και συνθήκες. Χρειάστηκε να διαχειριστούν την εμπειρία της ζωής τους μέσα στο πλαίσιο της συνείδησης και της κουλτούρας τους.¹⁴⁸ Είναι χαρακτηριστική η άποψη της [Ε.Η] για το πως η διαπαιδαγώγησή της στη Λαϊκή Δημοκρατία της Ρουμανίας τη βοήθησε στην επιβίωσή της στη Ρουμανία και την Ελλάδα: *«Ευτυχώς, από τα λίγα πράγματα που σε μαθαίνει μια σοσιαλιστική χώρα, κομμουνιστική, είναι ότι πρέπει να βασιστείς μόνο στον εαυτό σου. Δεν θα έχεις*

¹⁴⁸ Κωνσταντίνα Μπάδα, «Ο εμφύλιος πόλεμος ως βιωμένη εμπειρία και μνήμη των γυναικών», στο *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, 108.

βοήθεια από πουθενά, οπότε δίνεις το καλύτερο «είναι» σου για να σταθείς στα πόδια σου χωρίς βοήθεια, χωρίς πονηριές και... έτσι μηχανορραφίες».

Συμπεράσματα

Με την παρούσα εργασία μου επιχείρησα να διερευνήσω την ελληνική *πολιτική προσφυγιά* στις πρώην Λαϊκές Δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης και της Σοβιετικής Ένωσης, από τα χρόνια της φυγής της μέχρι τον επαναπατρισμό της. Μια προσπάθεια να κατανοήσουμε καλύτερα τις εξελίξεις μετά τον Εμφύλιο πόλεμο καθώς και τη συγκρότηση των ελληνικών κοινοτήτων στις χώρες υποδοχής.

Στην προσπάθειά μου να εντοπίσω Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες απευθύνθηκα σε φίλους αλλά και σε γνωστούς που είχαν στο στενό τους περιβάλλον πολιτικούς πρόσφυγες. Δεν ήταν εύκολο εγχείρημα. Έπρεπε να με εμπιστευτούν αλλά και να εγκρίνουν την όλη διαδικασία. Μετά από συστηματική έρευνα και επιμονή μπόρεσα να οργανώσω τις συνεντεύξεις-αφηγήσεις των πληροφορητών μου.

Οργάνωσα και πραγματοποίησα 4 συνεντεύξεις – αφηγήσεις ζωής Ελλήνων πολιτικών προσφύγων. Οι τρεις πληροφορητές μου είναι 2ης γενιάς και η μία είναι 3ης. Οι χώρες που γνώρισα μέσα από τις αφηγήσεις τους είναι οι πρώην Ανατολικές Δημοκρατίες της Ρουμανίας, Ανατολικής Γερμανίας και Τσεχοσλοβακίας. Στις χώρες αυτές, αλλά και στις υπόλοιπες χώρες υποδοχή, έφτασαν άμαχοι του ελληνικού πληθυσμού μετά το τέλος του Εμφυλίου πολέμου αλλά και μαχητές και μαχήτριες του ΔΣΕ. Η ηγεσία του ΚΚΕ οργάνωσε το ταξίδι τους στις διάφορες χώρες. Με τρένα και πλοία, οι πολιτικοί πρόσφυγες ταξίδευαν έχοντας στη σκέψη τους ότι ο αγώνας τους για μια καλύτερη Ελλάδα, για έναν καλύτερο κόσμο, θα πραγματοποιηθεί.

Ψηλά στην πυραμίδα των προτεραιοτήτων του ΚΚΕ ήταν η εκπαίδευση και διαπαιδαγώγηση των παιδιών, καθώς και η διατήρηση της ελληνικότητας όλων των πολιτικών προσφύγων. Με την ίδρυση της ΕΒΟΠ άρχισε η οργάνωση και λειτουργία των ελληνικών σχολείων αλλά και η παραγωγή σχολικών βιβλίων, εγχειριδίων, βιβλίων γενικού ενδιαφέροντος καθώς και βοηθημάτων για τους διδάσκοντες. Μέσω των Παιδικών Σταθμών / Ιδρυμάτων και των σχολείων, τα παιδιά που ήρθαν από την Ελλάδα ή γεννήθηκαν στην υπερορία, διαπαιδαγωγήθηκαν και προετοιμάστηκαν για την πραγμάτωση του οράματος του σοσιαλισμού στην Ελλάδα. Μέσα από την ελληνόφωνη παιδεία, όσο αυτή ακολουθείτο στο ημερήσιο / εβδομαδιαίο ωρολόγιο πρόγραμμα, τα παιδιά και οι νέοι διέπλυσαν χαρακτήρα, μορφώθηκαν, γνώρισαν την Ελλάδα μέσα από μαθήματα ιστορίας, γλώσσας, γεωγραφίας και καθοδηγήθηκαν ιδεολογικά στα πρότυπα των ανατολικών χωρών.

Οι προσωπικές προφορικές μαρτυρίες των πληροφορητών μου έγιναν γέφυρες για να προσεγγίσω την πολιτική προσφυγιά τους, αποτολμώντας θα μπορούσα να πω, όχι μόνο μέσω των ιστορικών αναφορών, αλλά και κατανοώντας μια συλλογική ιστορία ταυτόχρονα με την προσωπική και οικογενειακή περιπέτεια. Οι περισσότεροι από αυτούς βρέθηκαν στην υπερορία γιατί είχαν την πεποίθηση ότι με την επιστροφή τους στην Ελλάδα θα βοηθούσαν στη δημιουργία μιας κοινωνίας, η οποία θα είχε στο κέντρο της τον άνθρωπο. Στις μαρτυρίες μου η πρώτη κρίση στον προσφυγικό κόσμο έγινε το 1956 με τη γνώση της *Μυστικής Ομιλίας* του Χρυσόστοφ για τη μισαλλοδοξία, τη βαρβαρότητα και την κατάχρηση εξουσίας του Στάλιν. Η πίστη τους στο εξιδανικευμένο σύστημα και τον *σοσιαλιστικό παράδεισο* δέχτηκε την πρώτη αμφισβήτηση. Καθώς τα χρόνια στην υπερορία περνούν συνειδητοποιώντας ότι η επιστροφή στην πατρίδα γίνεται όλο και πιο δύσκολο εγχείρημα, η προσφυγιά δέχτηκε την ψυχική συντριβή της με τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968. ΚΚΕ και ΚΚΕ εσωτερικού πήραν δύο διαφορετικούς ιδεολογικούς δρόμους και αυτό είχε επιπτώσεις στη ζωή τους στην υπερορία. Το συναισθηματικό αδιέξοδο και η διάψευση των προσδοκιών μέσω της διάσπασης χώρισαν τον προσφυγικό κόσμο, ο οποίος προσπάθησε να ισορροπήσει για άλλη μια φορά στην *ξένη πατρίδα*.

Κλείνοντας θα ήθελα να σημειώσω ότι μέσα από τις αφηγήσεις γνώρισα ανθρώπους δυνατούς, ανθρώπους που προσαρμόστηκαν στο ξένο περιβάλλον της προσωπικής τους εξορίας, ανθρώπους που ξεπέρασαν τις δυσκολίες, που κράτησαν ζωντανή τη φλόγα του επαναπατρισμού και διαμόρφωσαν τις ζωές τους ανοίγοντας νέους δρόμους. Για όλους αυτούς, η ταυτότητα του *πολιτικού πρόσφυγα* δεν είναι ένα βαρύ φορτίο που θα ήθελαν να το βγάλουν από πάνω τους, να το βάλουν στην άκρη. Είναι κάτι που το θεωρούν κομμάτι της προσωπικότητάς τους που τους καθορίζει και δεν θα το εγκαταλείψουν ποτέ. Όπως μου είπε και η πληροφορήτριά μου [Ε.Η]: «*Τιμή μου και καμάρι μου. Και δεν έκρυφα ποτέ ότι ήμουν πολιτική πρόσφυγας. Δεν είναι ντροπή*».

Συντομογραφίες

ΔΣΕ	Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας
ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΒΟΠ	Επιτροπή Βοήθειας στο Παιδί
ΕΛΑΣ	Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
ΕΜΕΟ	Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση
ΕΠΟΝ	Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΚΣΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Σοβιετικής Ένωσης
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
MfS	Ministerium für Staatssicherheit (Υπουργείο Κρατικής Ασφάλειας ή Στάζι)
SED	Σοσιαλιστικό Ενωτικό Κόμμα Γερμανίας
STASI	Στάζι
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

Βιβλιογραφία

- Αλβανός, Ραϋμόνδος. *Σλαβόφωνοι και Πρόσφυγες-Κράτος και πολιτικές ταυτότητες στη Μακεδονία του μεσοπολέμου*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2022.
- Αντωνίου, Γιώργος και Στάθης Καλύβας, επιμ., *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου- Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις*. Πανεπιστήμιο Μακεδονίας: Θεσσαλονίκη, 2015.
- Βαν Μπουσχότεν, Ρίκη. *Ανάποδα Χρόνια-Συλλογική Μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*. Αθήνα: Πλέθρον, 1997.
- Βαν Μπουσχότεν, Ρίκη. Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτουρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, επιμ. Κωνσταντίνα Μπάδα, *στο Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, επιμ. Κωνσταντίνα Μπάδα. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Επίκεντρο, 2008.
- Βερβενιώτη, Τασούλα. «Εισαγωγή», *στο Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, επιμ. Κωνσταντίνα Μπάδα. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Επίκεντρο, 2008.
- Βερβενιώτη, Τασούλα. «Περί “παιδομαζώματος” και “παιδοφυλάγματος” ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», *στο Το όπλο παρά πόδα-Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, επιμ. Ευτυχία Βουτουρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης, Μαρία Μποντίλα. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005.
- Βουτουρά, Ευτυχία. Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης, επιμ. Μαρία Μποντίλα, *Το όπλο παρά πόδα-Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005.
- Γιαννακάκης, Ήλιος. «Τα όπλα παρά πόδα – Η εγκατάσταση των προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες», *στο Το όπλο παρά πόδα-Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, επιμ. Ευτυχία Βουτουρά,

- Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης, Μαρία Μποντίλα. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005.
- Δαλκαβούκης, Βασίλης. «Όταν τα παιδιά της δεκαετίας του 1940 αφηγούνται... Όψεις μιας πολλαπλά ενήλικης παιδικής ηλικίας», στο *Ιστορία, Κοινωνία, Πολιτισμός. Αφιερωματικός τόμος για τα 30 χρόνια του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας*, Α. Μάρκου, Ι. Μπακιρτζής, Α. Παληκίδης & Χρ. Παπαγεωργοπούλου (επιμ.) Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σταμούλης, 2022.
 - Δορδανάς, Στράτος Ν. και Βάιος Καλογρηάς. «Οι Ζωές των Άλλων – Η Στάζι και οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Γερμανία (1949-1989)». Θεσσαλονίκη: εκδ. Επίκεντρο, 2020.
 - Δρίτσιος, Θωμάς. *Από τον Γράμμο στην πολιτική προσφυγιά*. Αθήνα: Δωρικός, 1983.
 - Λιάκος, Αντώνης. «Η άγνωστη Άνδρος. Η πρόκληση και η πρόσκληση της τοπικής ιστορίας» (ομιλία στο Συμπόσιο η Άγνωστη Άνδρος, Όρμος Ζόργκας, οικισμός Αιγασία, 23-25 Αυγούστου 2010), <https://antonisliakos.gr/wp-content/uploads/2011/04/ceb7-ceb1ceb3cebdcf89cf83cf84ceb7-ceb1cebdceb4cf81cebf82-cf84cebf80ceb9cebaseae-ceb9cf83cf84cebf81ceafceb1.doc>
 - Μιχαηλίδης, Θανάσης. «Μνήμες της δεύτερης γενεάς πολιτικών προσφύγων από τον εμφύλιο και τα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης», στο *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, επιμ. Κωνσταντίνα Μπάδα. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Επίκεντρο, 2008.
 - Μπάδα, Κωνσταντίνα. «Ο εμφύλιος πόλεμος ως βιωμένη εμπειρία και μνήμη των γυναικών», στο *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, επιμ. Κωνσταντίνα Μπάδα. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Επίκεντρο, 2008.
 - Μπενβενίστε, Ρίκα. «Πρόλογος» στο *Maurice Halbwachs – Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, μτφ. Ελευθερία Ζέη. Αθήνα: Νεφέλη, 2013.
 - Μποντίλα, Μαρία. «Η εκπαίδευση των παιδιών των πολιτικών προσφύγων στα Ανατολικά κράτη (1950-1964): πλαίσιο και κοινωνικοποίηση». Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο ΑΠΘ, 2000.

- Μποντίλα, Μαρία. «Μείνανε Έλληνες: Η ελληνόφωνη εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων», στο *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2011.
- Παπαδόπουλος, Δημήτρης Χ. «Η «άλλη» κληρονομιά: μνήμη, υλικότητα και η τοπογραφία του εμφυλίου στη Πρέσπα», στο *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, επιμ. Κωνσταντίνα Μπάδα. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Επίκεντρο, 2008.
- Παπαδόπουλος, Θανάσης. *Πολιτική προσφυγιά και διασπορά μετά το ελληνικό εμφύλιο*. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Επίκεντρο, 2004.
- Παπαθανασίου, Ιωάννα. «Πρόσφυγες στις “νέες πατρίδες”: η ελληνική διασπορά στις χώρες του “υπαρκτού σοσιαλισμού”, στο *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2011.
- Πασχαλούδη, Ελένη και Στράτος Ν. Δορδανάς. «Οι πολιτικοί πρόσφυγες και η Ελληνική Πολιτεία, 1946-1989: Από τη στέρηση της Ιθαγένειας στον επαναπατρισμό και την αποκατάσταση, στο *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2011.
- Σαρικούδη, Γεωργία. «Όψεις της ζωής των Ελλήνων στην Τσεχία (πρώην Τσεχοσλοβακία): Μια ανθρωπολογική προσέγγιση». Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο ΑΠΘ, 2014.
- Σβορώνος, Νίκος Γ. *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, μτφ. Αικατερίνη Ασδραχά. Αθήνα: Εκδ. Θέμελιο, 1999.
- Τσέκου, Κατερίνα. «Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας, 1948-1982: Πολιτικές ένταξης και στρατηγικές επιβίωσης μιας “προσωρινής διαμονής”». Διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2008.
- Τσέκου, Κατερίνα. «Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας» στο *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2011.
- Τσίβος, Κώστας. *Ο μεγάλος καϋμός της ξενητείας... Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία 1948-1989*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2019.

- Τσιντζιλώνης, Χρήστος. «Ο Τύπος της πολιτικής προσφυγιάς», στο *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2011.
- Φαράκος, Γρηγόρης. «Η θέση και ο ρόλος των πολιτικών προσφύγων στο κομμουνιστικό κίνημα και τις πολιτικές εξελίξεις της χώρας μας» στο *Το όπλο παρά πόδα-Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, επιμ. Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης, Μαρία Μποντίλα. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005.
- Φίλης, Αλέξανδρος. *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος*. Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη, 2008.
- Abrams, Lynn. *Θεωρία προφορικής ιστορίας*, μτφ. Λουκάς Ρινόπουλος, επιμ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν. Αθήνα: Εκδ. Πλέθρον, 2014.
- Hirsch, Marianne. «The Generation of Postmemory», https://warwick.ac.uk/fac/arts/history/research/centres/ehrc/research/current_research/memory/poetics_today-2008-hirsch-103-28.pdf
- Nora, Pierre. «Μεταξύ μνήμης και ιστορίας: Οι τόποι της μνήμης», μτφρ. Σ. Παπαδόπουλος, στο *Η διαχείριση του παρελθόντος: Ιστορία και μνήμη*, επιμ. Γιώργος Κόκκινος και Ελένη Γαζή, Αθήνα: Νεφέλη, 2008.
- Thompson, Paul. *Φωνές από το Παρελθόν-Προφορική Ιστορία*, μτφρ. Ρ. Β. Μπούσχοτεν - Ν. Ποταμιανός, επιμ. Κ. Μπάδα - Ρ. Β. Μπούσχοτεν, 3η εκδ. Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον, 2008.
- Van Boeschoten, R., Danforth, L. *Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου. Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2015.

Παράρτημα

ΟΔΗΓΟΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

Ο πληροφορητής μου, δέχτηκε την πρόσκλησή μου να κάνουμε αυτή την συνέντευξη-αφήγηση της ζωής του μέσα από τις ερωτήσεις μου καταθέτοντας σε όλους εμάς τις μνήμες του, τα βιώματά του, την ίδια του τη ζωή μέσα από την ταυτότητά του *πολιτικού πρόσφυγα*.

Σας ευχαριστώ για την τιμή να μου παραχωρήσετε αυτή τη συνέντευξη και ξεκινώντας θα ήθελα να μας παρουσιάσετε τον εαυτό σας.

Παρούσα απασχόληση:

Πού γεννηθήκατε; Ποια χρονιά; Εργάζεστε; Πού κατοικείται; Έχετε δημιουργήσει οικογένεια;

Παππούδες / Γιαγιάδες

Θα μπορούσατε να μας παρουσιάσετε τις οικογένειες των παππούδων σας; Από τον πατέρα σας και τη μητέρα σας. Από πού κατάγονταν, πώς μεγάλωσαν, ποια ήταν η οικονομική τους κατάσταση; Πότε παντρεύτηκαν; Πόσα παιδιά έκαναν; Ανήκαν σε κάποιο πολιτικό χώρο;

Γονείς

Μπορείτε να μας παρουσιάσετε τους γονείς σας; Πότε παντρεύτηκαν; Πού ζούσαν; Τι δουλειά έκαναν; Πόσο χρονών ήταν οι γονείς σας στον εμφύλιο; Ανήκαν στο ΚΚΕ; Ανήκαν στον Δημοκρατικό στρατό; Πότε έφυγαν για το βουνό; Έφυγαν και οι δύο μαζί; Πώς γνωρίστηκαν; Οι γονείς σας είχαν αδέρφια; Τα αδέρφια τους τι έκαναν στον εμφύλιο; Πώς σας περιέγραψαν οι γονείς σας τη διαδρομή τους από τους τόπους κατοικίας τους στην υπερορία; Πώς τους υποδέχτηκαν; Υπήρχε οργάνωση υποδοχής; Θεωρούσε η οικογένειά σας την εγκατάσταση στη χώρα υποδοχής, προσωρινή ή όχι; Πού εργάζονταν οι γονείς σας; Θυμάστε το σπίτι σας; Ποια ήταν η οικονομική κατάσταση της οικογένειά σας;

Αδέρφια / Συγγενείς

Πόσα αδέρφια έχετε; Τα αδέρφια σας πού γεννηθήκαν; Σε ποια πόλη; Πώς θυμάστε τη ζωή σας εκείνη την εποχή; Περιγράψτε μας την καθημερινότητά σας; Τα αδέρφια σας είναι παντρεμένα; Ποιο είναι το επάγγελμά τους; Ζουν τώρα σε διαφορετικές πόλεις από εσάς; Μιλήστε μου για τους θείους και τις θείες σας. Τι είδους σχέσεις είχατε; Η εξορία σας, στάθηκε εμπόδιο στις μεταξύ σας σχέσεις; Επικοινωνείτε και σήμερα μαζί τους; Όλα αυτά τα χρόνια που ζήσατε σε σοσιαλιστικό κράτος, είχατε επαφές με τους συγγενείς σας εδώ στην Ελλάδα; Πώς σας δέχτηκαν οι συγγενείς σας όταν επιστρέψατε;

Καθημερινή Ζωή στην Υπερορία

Ποιες ήταν οι συνθήκες της ζωής σας; Ως εξόριστοι αντιμετωπίσατε προβλήματα προσαρμογής κατά την εγκατάστασή σας σε τόπο τόσο απόμακρο από άποψη νοοτροπίας, κουλτούρας, κοινωνικού επιπέδου; Τι γνωρίζετε εσείς για τη σχέση προσφύγων – ΚΚΕ στις χώρες υποδοχής; Μπορείτε να μου περιγράψετε τα σπίτια στα οποία ζήσατε όσο βρισκόσασταν στην υπερορία; Πόσα δωμάτια είχαν; Ποιοι άλλοι ζούσαν μαζί σας στο σπίτι; Πώς διασκεδάζατε; Στο σπίτι σας γίνονταν πολιτικές συζητήσεις; Ξέρετε πώς ενημερώνονταν πολιτικά οι πρόσφυγες; Γνωρίζετε εφημερίδες που εκδίδονταν στην υπερορία;

Εκπαίδευση στην Υπερορία

Γνωρίζετε ποιοι ήταν υπεύθυνοι για την εκπαίδευσή σας; Σε τι σχολείο φοιτήσατε; Πηγαίνατε σε ελληνικό και παράλληλα και σε σχολείο της χώρας υποδοχής σας; Μαθαίνατε ταυτόχρονα ελληνικά και τη γλώσσα της χώρας που ζούσατε; Θυμάστε τα βιβλία του σχολείου σας; Πώς τα αξιολογείτε; Σπουδάσατε σε πανεπιστήμιο και σε ποια σχολή; Ήταν επιλογή σας η συγκεκριμένη σχολή; Γιατί; Πώς αξιολογείτε το εκπαιδευτικό σύστημα και τη φοίτησή σας σε αυτό; Ποια ήταν η εθνική διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς στο σοσιαλιστικό πνεύμα της εποχής; Πώς διατηρήσατε την ελληνικότητά σας; Με ποιο τρόπο μεταδόθηκαν αξίες και πεποιθήσεις που συνέβαλαν στη διάπλαση της προσωπικότητάς σας ως ελληνόπουλου της προσφυγιάς; Πατρίδα ήταν η ελληνική γλώσσα και ο ελληνικός πολιτισμός;

Επαναπατρισμός

Πότε γυρίσατε στην Ελλάδα; Η επιθυμία της επιστροφής στην πατρίδα υπήρχε πάντα; Ήταν εύκολος ο επαναπατρισμός σας; Μαζί σας επέστρεψε όλη η οικογένειά σας; Πού βρίσκονται τώρα οι γονείς και τα αδέρφια σας; Πώς σας υποδέχτηκαν οι συγγενείς σας; Πώς ήταν η καθημερινότητά σας στην Ελλάδα; Είχατε προβλήματα ενσωμάτωσης; Νιώσατε αυτό που λέμε «γύρισα στο σπίτι μου»; Πώς σας αντιμετώπισε το ελληνικό κράτος; Ποια είναι σήμερα γνώμη σας για την επιστροφή σας;

Συμπέρασμα / Η Ταυτότητα του Πολιτικού Πρόσφυγα

Πώς αντισταθήκατε στην αφομοίωση με τον ντόπιο πληθυσμό; Το «ξένο» πόσο βοήθησε; Η οικογένειά σας έχει αποκωδικοποιήσει τον Εμφύλιο; Για εσάς, η ταυτότητα του πολιτικού πρόσφυγα στη διάρκεια της ζωής σας ήταν ένα βαρύ φορτίο που θα θέλατε να το βάλετε στην άκρη ή είναι κάτι που το θεωρείτε κομμάτι της προσωπικότητάς σας, που σας καθορίζει και δεν θα το εγκαταλείψετε ποτέ;

Σας ευχαριστώ πολύ για αυτή τη συνέντευξη που μου παραχωρήσατε.

Ήταν τιμή για μένα που σας γνώρισα. Σας ευχαριστώ και πάλι.

Φωτογραφία

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ 01: Η πρώτη φωτογραφία της [Ε.Η] με την οικογένειά της. Είναι η μέρα που έσμιξαν και έγιναν οικογένεια.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.